

Esoteric Embeddings from R. Eleazar of Worms in the Book of Tanya to R. Schneur Zalman of Liadi

Inbal Gur Ben Yitzhak, Ben-Gurion University of the Negev

Abstract

The book known as *Tanya* or *Sefer Shel Benonim* (The Book of Intermediates) is the major and most comprehensive work of the Chabad Hasidic movement. The book was written and brought to print by R. Schneur Zalman of Liadi (Rashaz), the founder of this Hasidic movement. *Tanya* deals with the human soul, according to the Kabbalistic tradition, as a tool to achieve devotion to God. It introduces one to the techniques and the options to overcome the obstacles that stand in the way of this goal. Rashaz named his work *Likkutei Amarim* (Collection of Statements) and, in his introduction, he clarifies that 'Part one is entitled *Sefer shel Benonim* and is compiled from books and authors'. In this study, I wish to refer to the clarification of Rashaz and to bring to readers' attention the ideological connections and the comparisons to be found between *Tanya* and *Hokhmat ha-Nefesh*, composed by R. Eleazar of Worms. R. Eleazar was a German Pietist and his book is, in fact, the first monographic work dedicated to the understanding of the soul in Hebrew esoteric literature. The study charts the main ideas in both works and offers a comprehensive comparison between them.

תקציר

'ספר התניא' הנקרא גם 'ספר של בינונים', הוא החיבור היסודי והמרכזי של חסידות חב"ד, אותו כתב והביא לדפוס ר' שניאור זלמן מלאדי (רש"ז), מייסד חסידות זו. חיבור זה עוסק בנפש האדם בראי הקבלה ככלי להשגת הדבקות בבורא תוך שהוא מקנה לאדם את הדרכים להתגבר על המכשולים העומדים בדרכו. רש"ז מכנה את חיבורו בשם 'ספר לקוטי אמרים' ובפתיחתו הוא מבהיר כי 'חלק ראשון הנקרא בשם ספר של בינונים מלוקט מפי ספרים ומפי סופרים'. במאמר זה ברצוני להתייחס להבהרתו של בעל התניא ולהסב את תשומת לב הקוראים לקשרים הרעיוניים ולהקבלות המצויים בין 'ספר התניא' לספר 'חכמת הנפש' לר' אלעזר מוורמס מחסידי אשכנז, שהוא למעשה החיבור המונוגרפי הראשון המוקדש לתורת הנפש כחלק מעיסוק בתורת הסוד העברית, ובמקרה זה זוהי תורת הסוד של חסידי אשכנז. המאמר עוקב אחר רעיונות מרכזיים בשני החיבורים, מבאר אותם ומצביע על הדמיון היסודי שביניהם.

שיקועי סוד מר' אלעזר מוורמס בספר התניא לר' שניאור זלמן מלאדי

ענבל גור בן יצחק
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ספר לקוטי אמרים, חלק ראשון הנקרא בשם ספר של בינונים מלוקט מפי ספרים ומפי סופרים, כך פותח ר' שניאור זלמן מלאדי את חיבורו הגדול, המוכר בשם ספר 'התניא', שהוא חיבורה היסודי והמרכזי של חסידות חב"ד. במאמר זה ברצוני להתייחס להבהרתו של בעל התניא, כי הספר מלוקט מפי ספרים ומפי סופרים, ולהסב את תשומת לב הקוראים לקשרים הרעיוניים ולהקבלות המצויים בין ספר התניא לספר חכמת הנפש לר' אלעזר מוורמס, ואף להציע כי ייתכן שישנה זיקה של ממש בין שני החיבורים הללו.

ספר 'חכמת הנפש' מצוי בכמה כתבי יד כחלק מקובץ חיבורים של תורת הסוד של חסידי אשכנז, המכונה 'סודי רזי"א', שכתב ר' אלעזר מוורמס.¹ חיבור זה הינו החיבור המונוגרפי המקיף הראשון המוקדש לתורת הנפש כחלק מעיסוק בתורת הסוד העברית, והוא מהווה נקודת ציון חשובה בתולדות המחשבה היהודית בכלל.² ר' אלעזר העלה על הכתב את תורת הסוד של חסידי אשכנז בקובץ 'סודי רזי"א' בשנים שלאחר פטירת מורו ורבו, ר' יהודה החסיד (ד'תקע"ז, 1217).³ בארבעת החיבורים הראשונים של הקובץ פירש ר' אלעזר את תורת הסוד של חסידי אשכנז, שכפי שהוא מעיד, עברה בעל פה במסורת ארוכת דורות עד שהגיעה לידי. ספר 'חכמת הנפש' הוא החיבור החמישי בקובץ ובו מסכם ר' אלעזר את תורת הסוד של חסידי אשכנז על ידי שכלולה לדרך מעשית להשגת ייעודו הדתי-רוחני של האדם, שהוא הדבקות בבורא.

- 1 קובץ זה מחזיק חמישה חיבורים: סודי רזי"א א (המכונה מעשה בראשית), סודי רזי"א ב (מעשה מרכבה), ספר השם, פירוש ספר יצירה וספר חכמת הנפש.
- 2 ספר חכמת הנפש או קטעים ממנו נמצאים ב-22 כתבי יד. החיבור יצא לאור בכמה מהדורות תורניות, אך לא במהדורה מדעית. הקטעים שיובאו במאמר זה הם על פי כ"י אוסטרליה, אוסף פרטי F 43104, דפים 1א-25א, שנת ק"ג-ק"ד (1343-1344), שייחודו הוא בקדמותו ובסגנון כתיבתו הברור והמדויק; ועל פי ספרי הר"א מגרמייזא בעל הרוקח, כך ב, מהדורת אייזנבך (תשס"ו) – שאף היא מבוססת על כ"י אוסטרליה, אך נעשו בה תיקונים ושינויים על פי כתבי יד אחרים, שהמהדיר השתדל לציין אותם בהערות השוליים.
- 3 ראו על כך בהקדמה לספר החכמה, המיוחסת לר' אלעזר מוורמס – פירוש הרוקח על התורה, מהדורת ר' ש"ח קניבסקי, חלק א' ספר בראשית, בני ברק תשל"ז, מהדורה מתוקנת – בני ברק תשס"א, עמ' יא-יב; וראו עוד למשל בסודי רזי"א א, מהדורת אייזנבך, עמ' ו: 'ועתה אשכילך אהבת המקום ב"ה, ואחרי כן אכתוב לך סוד המרכבה כאשר קיבלתי מפי רבנא רבי יהודה החסיד אשר קיבל מאביו רבנא שמואל החסיד. וגם קבלתי אני מפי אבי מורי הרב רבי יהודה אני אלעזר הקטן, וגם כאשר בינתי בספרים ומדרשים, ואכתוב לך דבר דבור על אופניו'.

בספר 'חכמת הנפש' פונה ר' אלעזר אל האדם הפרטי ועוסק באופן מעמיק ונרחב בענייניה של נפשו – מבנה הנפש, תכלית בריאתה, משמעותה, אופן תפקודה וכו' – כאשר הדיונים כולם מצויים בקשר ישיר עם התאולוגיה, הקוסמולוגיה והאנגלולוגיה (תורת המלאכים) המוכרות מכתבי הסוד של חסידי אשכנז, בעיקר מאלה המיוחסים לר' אלעזר ולר' יהודה החסיד, אך גם ניכרות בו השפעות שונות שהבולטות שבהן הן מתורתם של ר' אברהם אבן עזרא (להלן: ר"אב"ע) ור' שבת דונולו.⁴ ר' אלעזר מציג בחיבורו משנה שיטתית וסדורה המסכמת ומתכללת את תורת רבותיו וגם נותנת לה פרשנות פסיכולוגית-פיזיולוגית בעלת משמעות ערכית, מוסרית ומעשית לדרך חיים ולהתמודדות האדם עם תלאות היום-יום. סגנון כתיבתו של החיבור מאפיין את שיטתם של חסידי אשכנז והוא כתוב פסקאות-פסקאות, שלא בהכרח יש קשר אורגני ביניהן. אמנם, ר' אלעזר סידר במידה מסוימת את הדיונים בפרקים, אך עדיין יש לעמול עמל רב על מנת לצרף את הרעיונות הפזורים לאורך החיבור כדי לעמוד על המשנה המוצגת בו.

ספר התניא הוא החיבור הראשון והיסודי של חסידות חב"ד. ספר זה נדפס על ידי מחברו, ר' שניאור זלמן מלאדי (להלן: רש"ז), מייסד חסידות חב"ד, בשנת התקנ"ז (1796) בסלאוויטא שבאוקראינה. חלקו הראשון של הספר נקרא כאמור 'ספר של בינונים' (להלן: סש"ב) ועיקרו הוא דיון בתורת הנפש של האדם בזיקה למחשבה התיאוסופית של תורת הקבלה. חיבור זה כתוב באופן מעמיק, שיטתי ויסודי המחייב בקיאות בעולם התוכן שממנו הוא יונק. בעל התניא כותב את החיבור במטרה להתוות לאדם דרך מעשית, הניתנת להשגה, להגשמת תכליתו הדתית והרוחנית, שהיא הדבקות בבוראו. מאז הדפסתו הראשונה של הספר הוא תורגם לשפות רבות, נכתבו לו קיצורים וביאורים והוא נדפס במאות מהדורות, במיוחד בשנים האחרונות. המובאות במחקר זה הן על פי מהדורת דפוס וילנא תרצ"ז, שלפיה נדפסו רוב המהדורות.⁵

שני החיבורים הללו, 'חכמת הנפש' ו'ספר של בינונים', נכתבו מתוך תפיסה אקזיסטנציאליסטית שבשמה פונה המחבר אל האדם הפרטי על מנת לסייע לו להתמודד ולהתגבר על הקשיים והמכשולים הפוקדים אותו בחיי היום-יום וכדי לסמן לו את המפה אל הגאולה האישית תחילה, שהיא השגת הדבקות עם בוראו ויוצרו, שבה טמונה גם הבטחה לעונג ולרוב הטוב הצפון. במבט אל תוכנם של החיבורים נמצא כי בשניהם זירת האירועים, שבה מתחוללת הדרמה האמיתית של האדם, היא

4 ר' אלעזר מצטט ב'חכמת הנפש' פרק שלם מחיבור יסוד מורא לר' אברהם אבן עזרא, העוסק בתיקון הלב. הפרק נקרא 'מצאתי בשערי המצוות שתיקן ר' אברהם החוזה' – ראו חכמת הנפש, מהדורת אייזנברג, עמ' קכא-קכו. פרק זה הוא השער השביעי בחיבור יסוד מורא לר' אברהם אבן עזרא, שנקרא 'הדרכים השונות שבהן מביאות המצוות לתיקון הלב' – ראו יסוד מורא וסוד תורה לר' אברהם אבן עזרא, מהדורה מדעית מבוארת, מאת ר' כהן וא' סימון, מהדורה ראשונה תשס"ב, מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת, רמת-גן תשס"ז, עמ' 135-154.

5 ראו: מ' חלמיש, נתיב לתניא: ביאורים והערות ל"ספר של בינונים", תל אביב תשמ"ח, עמ' 19-17. חלמיש מציין שם את מהדורת וילנא תר"ס כמהדורה הטובה ביותר, שממנה נדפסה מאוחר יותר מהדורת ברוקלין תשי"ד, שהיא מהדורה מתוקנת שההדיר ר' מנחם מנדל שניאורסון, האדמו"ר האחרון של חב"ד. יש לציין כי מהדורת וילנא תרצ"ז אף היא נדפסה על פי וילנא תר"ס, ובמהדורות הנדפסות היא זו שנזכרת כמקור למהדורת ברוקלין.

בתוכו – בנפשו פנימה. פנימיות האדם היא השדה שבו מתחולל מאבק השליטה על חיי האדם ובה תלויה השגת ייעודו בעולם הזה, והזכות על חיי הנצח שלו בעולם הבא. בשני החיבורים מתוארת הנפש בחלוקה לרבדים, כאשר רובד אחד הוא ניצוץ אלוה ממעל המבקש לקיים את רצון בוראו ולשוב אל מקורו, ורובד אחר מבטא את צרכי הגוף ואת תאוותיו והוא מבקש את סיפוק חשקיו הארציים של האדם. בין הרבדים המנוגדים הללו ישנו מאבק על שליטה באדם, שגם תיאור מהלכו דומה בשני החיבורים. ניהול המאבק נמצא בידי המוח והדעת, אך עיקר התרחשותו הוא בלב, ומכאן גם שהשליטה בלב היא נדבך יסודי ומרכזי בשתי תורות הנפש הללו. הלב הוא מרכז החיכוך בין היצר הטוב ליצר הרע ובהתעוררותו כלפי הנפש האלוהית טמונה הגשמת התכלית. כמו כן, שתי התורות הללו מניחות במרכז את מלחמתו של הבינוני, אשר אליו מכוון החיבור ופעולתו היא עיקר בבריא. ואת כל זה מלווה התפיסה של דמיון הנשמה לבוראה, כך שאם ידע האדם את עצמו, את פנימיותו, ידע את סוד ייחוד הבורא, שיביא ליראתו, לאהבתו ולדבקות בו ובחכמתו. וכך גם מצד שני, אם ישכיל האדם ללמוד את החכמות העליונות ואת תורת הנפש, ידע את עצמו ויעמול בהשגת תכלית בריאתו, שהיא הדבקות בה'.

יחד עם זאת, אין בכוונתי במאמר זה לקבוע נחרצות כי בעל התניא החזיק לנגד עיניו את ספר 'חכמת הנפש' לר' אלעזר מוורמס וממנו ליקט וערך את משנתו שלו בספר של בינונים. אלא, שמטרת הדברים כאן היא בראש ובראשונה להאיר את קווי הדמיון שיש בין החיבורים הללו ולחדד את רגישות הקורא/ת באשר להקבלות ולקשרים שיש בין חכמת הנפש שיצא מקרב חסידים ראשונים לבין זו שנכתבה בחיקם של חסידים אחרונים. ובכל זאת, יש לציין כי ישנן עדויות רבות להשפעות שהיו לתורתם ולמנהגיהם של חסידי אשכנז על קהילות שונות, ולא רק באזור גרמניה וצרפת, אלא גם באזור מזרח אירופה כדוגמת בוהמיה ופולין. דוגמאות לחלופות מכתבים בין ר' יהודה החסיד לרבנים מאזור מזרח אירופה ולהשפעות הלכתיות ולהנהגות שונות, המופיעות בספר 'חסידים' ובספר 'הרוקח', ניתן למצוא במאמריהם של ישראל תא-שמע ואפרים קנרפוגל.⁶ תא-שמע אף הציע כי עקירתו של ר' יהודה החסיד לרגנסבורג, מסיבה לא ידועה, נעשתה כחלק מהתקרבותו אל מרכז הפעילות החדש של חסידי אשכנז בפולין.⁷ על פי ממצאים אלו, יש מקום לסברה כי כתיבה ומשנתם של חסידי אשכנז היו ידועים באזור מזרח אירופה, ויכול להיות שרעיונות

6 ראו: "תא-שמע, 'לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-הי"ג', "חובב (עורך), כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כך א: אשכנז, ירושלים תשס"ה, עמ' 224-253; E. Kanarfogel, 'R. Judah he-Hasid and the Rabbinic Scholars of Regensburg: Interactions, Influences, and Implications', *Jewish Quarterly Review* 96 (2006), pp. 17-37.

7 במאמר זה הציג תא-שמע כמה מקורות מתוך כתבי יד, שהצביעו על קשר הדוק בין היישוב היהודי בפולין במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה לבין ר' יהודה החסיד, שישב ברגנסבורג ושימש משם מנהיגן הרוחני של אותן קהילות בפולין. בעקבות עדויות אלה יחד עם זיהוי מאפיינים מסוימים מתוך ספרות השבחים סבר תא-שמע כי הפריצה מזרחה של התיישבות יהודית היא למעשה התארגנות של קבוצות מקרב חסידי אשכנז, שביקשו למצוא לעצמם חבלי ארץ חדשים והקימו קהילות בפולין. כמו כן, התארגנות זו היא שדחפה את ר' יהודה החסיד להתקרב אל מרכז הפעילות החדש – ראו תא-שמע, שם, עמ' 250-253 בעיקר.

מתוכם חלחלו בסביבתם של הוגיה ומייסדיה של תנועת החסידות ואלה התגלגלו והתפתחו על ידי האדמו"ר הזקן, בעל התניא.

הדברים שיובאו להלן יחדדו ויבררו את שיקועי הסוד מספר 'חכמת הנפש' לר' אלעזר מוורמס בספר התניא. מבחינת גבולות השיח, מחקר זה אינו מתיימר לפענח ולנתח כאן את תורת הנפש העמוקה של חב"ד, לא את מורכבותו של 'ספר של בינונים' וגם לא את רוחב הנושאים הנידונים בספר 'חכמת הנפש', לכך ישנם מקורות רבים.⁸ עניינו ומטרתו של מחקר זה הוא להאיר את הרעיונות היסודיים הדומים וכן את המושגים המצביעים על קשרים ברורים בין שני החיבורים הללו המלמדים על גלגולם של הרעיונות, שמקורם בתורתו של ר' אלעזר מוורמס מחסידי אשכנז והתפתחותם אצל בעל התניא, ב'ספר של בינונים'. לצורך הבאת הראיות לעמדת המחקר אציג תחילה את כל רעיון כפי שהוא מובא בספר 'חכמת הנפש' ולאחריו את מקבילותיו בסש"ב.

א. תכלית בריאת האדם והדרך להשגתה

הדיון במרכזם של שני החיבורים שלפנינו עוסק בתורת הנפש בזיקה לתורת הסוד – ספר 'חכמת הנפש' נכתב על רקע תורת הסוד של חסידי אשכנז וסש"ב נכתב בזיקה לתורת הקבלה. שני החיבורים הללו אינם מסתפקים בדיונים עיוניים בלבד, אלא שמטרתם היא יישומית ואפשר לומר שאלה הם חיבורים מתחום המוסר, שנועדו לסייע לאדם להשיג את הדבקות בבורא, שהיא תכלית קיומו, ומתאפשרת מתוך ידיעת ייחודו בעולם הזה. כמו כן, שני החיבורים הללו מעמידים את ידיעת תורת הנפש כמפתח להשגת הדבקות, שהיא הגאולה האישית של האדם, אך גם הדרך לגאולה רחבה יותר. בהתאם לתפיסה זו, פותח ר' אלעזר את חיבורו בהנחת התכלית שלשמה נברא האדם ומתווה גם את הדרך להשגתה, שלשמה נכתב החיבור:

8 קצרה היריעה מלסקר את תחום המחקר בספר התניא. אציין רק כמה מהמחקרים שנעשו בתחום זה: מ' חלמיש, 'משנתו העיונית של ר' שניאור זלמן מלאדי (ויחסה לתורת הקבלה ולראשית החסידות)', דיסרטציה לקבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו; הנ"ל, נתיב לתניא (לעיל הערה 5); ר' אליאור, תורת האלוהות בדור השני של חסידות חב"ד, ירושלים תשמ"ב; הנ"ל, תורת אחרות ההפכים: התיאוסופיה המיסטית של חב"ד, ירושלים תשנ"ג; הנ"ל, 'עיונים במחשבת חב"ד', דעת 16 (תשמ"ו), עמ' 133-177; ר' ש"ץ אופנהיימר, החסידות כמיסטיקה: יסודות קוויאטיסטיים במחשבה החסידית במאה הי"ח, מהדורה ג מורחבת, ירושלים תשמ"ח; N. Loewenthal, *Communicating the Infinite: The Emergence of the* Habad School, Chicago 1990; י' יעקבסון, תיקון הלב: עיונים בתורת הנפש של ר' שניאור זלמן מלאדי, תעודה י' (תשנ"ו), עמ' 359-409; ש' גולדברג, מסע הנשמה: נשמת הצדיק ונצחיות הנשמה במשנת חב"ד, ירושלים 2009; ד' שוורץ, מחשבת חב"ד, ירושלים תשע"א; J. Garb, *Yearnings of the Soul: Psychological Thought in Modern Kabbalah*, Chicago 2015.

ברכי נפשי את ה' וכל קרבי את שם קדשו (תה' קג, א). הנפש חייבת לברך למי שבראה, כי היא דומה לו בענייני מראית שכינתו ובענייני הווייתו, כי ממנו נופחה רוח מרוח, ולא נתן נשמת רוח כי אם לבני אדם להודיע לבני האדם גבורותיו וכבוד הדר מלכותו (שם קמה, יב) והנשמה על קרום המוח הראש תחתונה ומולכת כל הגוף וממלאה כל האיברים, ורואה כל ואינה נראית. וחושבת כל ושומרת הגוף בענייני כבודו ברוך הוא בפי כל. ועל כל נשימה ונשימה אנו חייבים להללו כל הנשמה תהלל י"ה (שם קנ, ו).⁹

מפסקה זו ניתן להבין כמה דברים: האחד, תכלית האדם היא לברך ולהלל את הבורא; השני, הנפש דומה לבורא במראית ובהווה; השלישי, הבורא יצר זאת כך כדי ליידע את בני האדם את גבורותיו, את עוצמתו וייחודו. בדברים אלו מבסס ר' אלעזר את החשיבות העליונה שיש לידיעת חכמת הנפש בהגשמה הדתית והרוחנית של האדם, שאם ידע האדם את מבנה הנפש שלו יוכל להבין דבר על חכמתו וייחודו של הבורא, ומיד בהמשך ר' אלעזר גם כותב זאת במפורש ש'כל היודע סוד חכמת הנפש ידע סוד הייחוד'.¹⁰ כלומר, משידע האדם את סוד חכמת הנפש ידע את ייחודו של הבורא ואת עוצמתו וגבורותיו ואף יבין את עומק הקשר והחיבור שבינו לבוראו. כך, יתעוררו בו היראה והאהבה אליו ויברך ויהלל אותו וכך גם תדבק נפשו באלוהיו.

במקום אחר בחיבור, עוסק ר' אלעזר בשאלה לשם מה ברא הקב"ה את נבראיו – מה הצורך שלו בהם? והוא משיב, כי תכלית בריאת האדם אינה עבור הבורא עצמו, כי אם היה רוצה שיהיו לו נבראים, שיעשו תמיד את רצונו, יש לו לכך את מלאכי השרת. אלא, שהבורא ביקש לברוא בני אדם שיהיה עליהם להתגבר על יצר הרע ולעבוד על מנת לקיים את דברו. כלומר, הקב"ה בורא עולם, שיצר הרע הוא למעשה מהות הכרחית בקיומו. היצר הרע הוא המכשלה והוא המעלה להשגת התכלית. ההתמודדות עם יצר הרע היא שורש עבודת האדם בעולם הזה, היא זו המצדיקה את חייו וההתגברות עליו היא הדרך להשגת מעלת הצדיק, המבטיחה את קרבת הבורא בעולם הזה וגם בעולם הבא.

ומה צריך לנבראים הרי קודם העולם לא הוצרך לנבראים אלא הבורא לא ברא העולם בעבור עצמו כי אין לו הנאה מעולם של הבל, אלא אמ' אם אני בורא עולם בלא יצר הרע אין תימה שיהיו טובים כמלאכי השרת, ואם אשים בבני אדם יצר הרע חזק שמא לא יוכלו להתחזק על יצרם. אעפ"כ אברא יצר הרע אולי אמצא שני צדיקים ביניהן בדור. והיה בורא עולמות ומחריבן שלא מצא בדור... אמר יותר מדאי תקיף לכך אין טוב בהם. אמר אברא בני אדם ביצר אחר יצר לפתח חטא' רובץ (בר' ד ז) ואערבב מאלה הדורות שיצרים תקיף עם אלה ובבריאת הגוף יהיו שוין שלא ידברו כשיוולדו. וכיצר תקיף אשנה אותם ויהיו הרעים ביניהם. אם ילכו אותן שאין יצרים תקיף עם אותן שיצרים תקיף וידמה

9 כ"י אוסטרליה, דף 1א (חכמת הנפש, מהדורת אייזנבך, עמ' א).

10 שם, דף 1א (מהדורת אייזנבך, עמ' ד).

יצר התקיף לתנור כולם מנאפי' כמו תנור יחמו כתנור. ואם יהיו שנים ביניהם שלא ילמדו מדרכי אלה שיצרם תקיף שהם עזי פנים.¹¹

נפש האדם מורכבת מכוחות המושכים אותה מטה ומושכים אותה לעסוק בענייני העולם הזה, ומכוחות המושכים אותה מעלה, לקיים את רצון ה' ולהידיבק בו. ייעודה של הנפש הוא לחיות בעולם הזה, להתעסק בענייניו ובכל זאת להתגבר על התאוות ועל ניסיונות היצר הרע ולהצליח לדבוק בבוראה: 'והרבה ענייני הבלי העולם יש לנפש לחשוב ולהדבק בדרכי שמים'.¹² עבודת האדם את ה', יחד עם היצרים העומדים בדרכו ומתוקף בחירתו בעבודת הבורא, מרוממת את מעלתו גבוה ממעלת המלאכים: 'ולמה המלאכים לא יאמרו אלהי או אלהינו, כי לא נקראו עבדים... ועוד כי האדם שעובד בכל לבו ויצר בו ולבו מסיתו ואף על פי כן עובד יתכן לומר אלהי'.¹³ אם תצדיק הנשמה את קיומה ותצליח להוביל את האדם לעבוד את הקב"ה, תזכה ותשוב לחיקו של בוראה, למקום מחצבה שתחת כיסא הכבוד:

כי הדעת החי"ה [בנשמה] ואין גיד ואבר ועצם שאין שולטת בהם עצת הדעת ולא יזיק לה כל טינוף הגוף. וחייה לעולם אף במות הגוף, ועומדת בכחה כפי מעשיה בכסא צרורה לפני מלך הכבוד, ומתענגת מהוד כבוד אשר בראה משור אשו. אם היא מוצדקת [ו]שבה¹⁴ לבוראה בתשובה.¹⁵

בסש"ב פותח רש"י את הפרק הראשון עם הגדרה מחדש של חלוקת מדרגות האנשים: צדיק, רשע ובינוני, כאשר בתוך המדרגות הללו הוא מביא את פירוש הזוהר, מתוך רעיא מהימנא, לצדיק ורע לו, צדיק וטוב לו, רשע ורע לו, רשע וטוב לו ולבסוף הוא מתמקד בדרגת הבינוני.¹⁶ ההגדרות לחלוקה זו משמשות בהמשך הפרק כתשתית לדיון המרכזי של החיבור והוא תורת הנפש, שהבנתה היא המפתח לעבודת האדם לגילוי האור האלוהי שבו ולהמשכתו על כללותו, שזוהי גם השגת הדבקות בבורא. בסוף הפרק הראשון מבאר רש"י, על פי ספר 'עץ חיים' לר' חיים ויטל, כי בכל איש ישראל, צדיק או רשע, ישנן שתי נפשות: 'נפש אחת מצד הקליפה וסטרא אחרא, והיא המתלבשת בדם האדם להחיות הגוף', זוהי הנפש החיונית בהמית; ונפש השנייה הנמצאת בכל אחד מישראל, עליה הוא מרחיב בפרק השני, 'היא חלק אלוה ממעל ממש כמ"ש ויפח באפיו נשמת חיים (בר' ב, ז) ואתה נפחתה ב'.¹⁷ הנפש השנייה, שנקראת גם נפש האלוהית, היא הניצוץ האלוהי, חלק אלוה ממעל, משכנה במוח וגם בחלל הימני של הלב ומשם היא מושלת בכל הגוף, ונרחיב על כך בהמשך כאשר נדון

11 שם, דף 84-א8 (מהדורת אייזנבך, עמ' מג-מד).

12 שם, דף 17א (מהדורת אייזנבך, עמ' צב).

13 שם, דף 13ב (מהדורת אייזנבך, עמ' עה).

14 במהדורה שם כתוב 'ישבה', אך צ"ל 'ושבה'.

15 חכמת הנפש, מהדורת אייזנבך, עמ' מח. קטע זה חסר בכ"י אוסטרליה, כחלק מחסרוננו של דף שלם, אחרי 8א במספור שבכתב היד.

16 ראו על חמש החלוקות ועל הגדרת הצדיק, הרשע והבינוני אצל חלמיש, משנתו העיונית של ר' שניאור זלמן מלאדי (לעיל הערה 8), עמ' 373-352.

17 סש"ב פ"ב, ו ע"א.

בהרחבה במבנה הנפשות. הנפש האלוהית נבראה באדם לצורך גילוי האלוהי באדם וממנו גם גילוי האלוהי והמשכת אורו בתחתונים בכלל. המשימה המוטלת על האדם היא השגת הידיעה וההכרה בייחודו ובגדולתו של הבורא, שיפתחו בו את היראה והאהבה כלפיו. כאשר המטרה היא השלטת הנפש האלוהית על הגוף כולו, שזו מביאה להמשכת האור האלוהי באדם ולהשגת הדבקות בבורא:

אך מקום משכן נפש האלהית הוא במוחין שבראש ומשם מתפשטת לכל האיברים וגם בלב בחלל הימני שאין בו דם... כאשר עיני החכם אשר בראשו במוח חכמתו ובינתו מסתכלים ביקרא דמלכא ותפארת גדולתו עד אין חקר ואין סוף ותכלית כמבואר במקום אחר... ואהבת ה' כאש בוערה בליבו כרשפי שלהבת להיות נכספה וגם כלתה נפשו בחשיקה וחפיצה לדבקה בו באין סוף ב"ה בכל לב ונפש ומאד מעומקא דליבא שבחלל הימני שיהיה תוכו רצון אהבה מלא וגדוש עד שתתפשט גם לחלל השמאלי, לאכפא לסטרא אחרא יסוד המים הרעים שבה שהיא התאוה שמקליפת נוגה לשנותה ולהפכה מתענוגי עולם הזה לאהבת ה' כמ"ש (משנה, ברכות ט ה) בכל לבבך בשני יצריך.¹⁸

וקטע נוסף באותו עניין:

והנה סדר העבודה בעסק התורה והמצוות הנמשכת מבחי' אהבה עזה זו, היא בבחי' שוב לבד כמ"ש בספר יצירה ואם רץ לבך, שוב לאחד פי' ואם רץ לבך היא תשוקת הנפש שבלב בחלל הימני כשמתגברת ומתלהבת ומתלהטת במאד מאד עד כלות הנפש ממש להשתפך אל חיק אביה חיי החיים ב"ה ולצאת ממאסרה בגוף הגופני וגשמי לדבקה בו ית' אזי זאת ישיב אל לבו מארז"ל כי ע"כ אתה חי בגוף הזה להחיותו כדי להמשיך חיים עלינו מחיי החיים ב"ה למטה ע"י תורת חיים להיות דירה בתחתוני' לאחדותו יתברך בבחינת גילוי כמס"ל וכמ"ש בזה"ק למהוי אחד באחד פי' שהיחוד הנעלם יהיה בבחי' עלמא דאתגליא וז"ש לכה דודי וכו' ובזה יובן מארז"ל על כרחך אתה חי ועל כרחך וכו' ואלא איך יהיה רצונו וכמ"ש במקום אחר באריכות על משנה זו על כרחך אתה חי בעזרת חיי החיים ברוך הוא.¹⁹

הקטע הבא מתכתב עם התפיסה שראינו בספר 'חכמת הנפש', כי התגברות על היצר הרע מתוך בחירה היא עבודת ה' האמיתית, ולכן מעלתם של הצדיקים, ואף של נשמות ישראל שאינם צדיקים אך הצליחו לכפות את יצר הטוב על יצר הרע, היא גבוהה מזו של המלאכים. מפני שהאחרונים אינם צריכים להתגבר על יצר הרע:

ומפני זה גם כן נקראים המלאכים בשם חיות ובהמות כדכת' ופני אריה אל הימין וגו' ופני שור מהשמאל וגו' (יח' א, י) לפי שאינם בעלי בחירה ויראתם ואהבתם היא טבעית להם כמ"ש ברעיא מהימנא פ' פינחס ולכן מעלת הצדיקים גדולה מהם כי מדור נשמות הצדיקים הוא בעולם הבריאה ומדור המלאכים

18 שם פ"ט, יג ע"ב יד ע"א. 'ואתה נפחתה בי', מתוך ברכת אלוהי נשמה.

19 שם פ"נ, ע ע"ב עא ע"א.

בעולם היצירה...²⁰ אבל בחי' הרוח של צדיקים וכן שאר כל נשמות ישראל שעבדו את ה' בדחילו ורחימו המסותרות בלב כללו' ישראל אין עלות לשם רק בשבת ור"ח לבד דרך העמוד שמג"ע התחתון לג"ע העליון שהוא עולם הבריאה הנקרא ג"ע העליון להתענג על ה' וליהנות מזיו השכינה... ומה שזוכות נשמות אלו לעלות למעלה מהמלאכים אף שעבדו בדחילו ורחימו טבעיים לבד היינו מפני שע"י דחילו ורחימו שלהם אתכפא סטרא אחרא המלוכשת בגופם בין בבחי' סור מרע לכבוש התאוות ולשברן ובין בבחי' ועשה טוב כנ"ל והם היו בעלי בחירה לבחור ברע ח"ו ובחרו בטוב לאכפא לס"א לאסתלקא יקרא דקודשא בריך הוא כו' כיתרון האור כו' כנ"ל.²¹

ב. מבנה הנפש ופעולתה

ר' אלעזר מבסס בספר 'חכמת הנפש' את מבנה הנפש ופעולתה על מקורות חז"ל ובמידה רבה גם על כתביו של ראב"ע ובהתאם לכך הוא מתאר כי הנפש מורכבת משלושה רבדים – נפש, רוח ונשמה – כאשר לכל אחד מהם ישנו משכן בגוף.²² הנפש היא הרובד הנמוך ביותר, משכנה הוא בכבד והיא זו הדורשת את צרכיו הגשמיים של הגוף: אוכל, שינה, משגל וכו'. מנגד, הנשמה היא הרובד העליון ומשכנה הוא במוח ובלב. הנשמה היא ניצוץ אלוהי ממעל וכל רצונה הוא קיום רצון הבורא. ובתוכם, בין הנשמה ולנפש, נמצאת הרוח, שמשכנה הוא בלב.²³ בעוד ששני הרבדים הקיצוניים, הנפש והנשמה, הם סטטיים וחסרי בחירה, הרוח היא הרובד המניע, היא זו שבידה הבחירה ולכן היא המניעה את האדם לפעולה כלפי מטה או כלפי מעלה, אם אחר תאוות הגוף הגשמי ואם אחר רצון הבורא.

הנפש, הרובד הנמוך שבמכלול הנפש כולה, מבטאת למעשה את צרכי הגוף ודורשת אותם: 'הנפש היא בכבד כי הדם היא הנפש והיא המתאוה לאכול ולשתות וחשק משגל התאוה. לפי שהכבד מלא דם ומתאוה להשביע לאדם בעדונים ובשעשועים ובשכיבת הקרי'.²⁴ אך מי שאחראית לספק לנפש את תאוותיה ומרגילה אותה אליהם היא הרוח: 'והנפש כעין קנה מלא דם כשלשלת קשורה בו תלוי' בחוט

20 בקטע זה מבאר רש"י כי בעולם היצירה, עולמם של המלאכים, מאירות המידות אהבה, פחד ויראה, ובעולם הבריאה, עולם נשמות הצדיקים, 'מאירות שם חכמתו ובינתו ודעתו של א"ס ב"ה, שהן מקור המדות ואם ושרש להן'. כלומר, המלאכים פועלים מתוך יראה ופחד בלבד, ואילו האדם, שיש לו בחירה, עובד את הקב"ה גם מתוך שכלו. ראו עוד על כך גם אצל חלמיש, נתיב לתניא (לעיל הערה 5), פל"ט, עמ' 237-245.

21 סש"ב פל"ט, נא ע"ב-נב ע"ב.

22 לנפש גם שני שמות נוספים, חיה ויחידה, שהם מבטאים איכויות שלה ולא רבדים תפקודיים: 'אשר היא יחידה בגוף ודקה וקלה וחיה לעולמים' – ראו כ"י אוסטרליה, 1 ב (חכמת הנפש, מהדורת אייזנבך, עמ' ד).

23 ראו אברהם בן עזרא, פירוש התורה, פרשת משפטים, שמות כג, כה – זהו המקור למיקומם של שלושת הרבדים של הנפש בגוף.

24 כ"י אוסטרליה, דף 3ב (מהדורת אייזנבך, עמ' כ).

השדרה ויש לה גידים קטנים מתפזרין בכל הגוף ורוח חיים מנהגה ומחממה ומרגילה לדברים.²⁵

משכנה של הרוח הוא בלב ומכך גם ניתן להסיק את תפקידה המרכזי באדם. הרוח, כשמה כן היא, היא בעלת התנועה. הרוח היא זו המניעה את האדם להשיג את מאווי בעולם ועל כך כותב ר' אלעזר: 'רוח היא בלב ומבקשת שררה וגדולה. ומלבלבת בלב בני אדם ודעתה לרדוף אחר כבוד על כן גאות הלב נקרא גס רוח. והיה המגבהת דעת בני אדם להשתורר ולהתגדל ולהתגאות'.²⁶ כאמור, הרוח היא מקבלת את תאוות הנפש שבגוף ומניעה את האדם לספק אותם, והיא זו שבאחריותה נמצאים הרגשות – השמחה, הכעס והגאווה. וממנה ההרהורים, המחשבות, החכמה והדעת:

ורוח שבלב מקבל כל חפץ הנפש, שאם רואה חפץ נאה ותתאוה, אם בעלה יוכל לעשות רצונה תגיל הלב במילוי שמחה. וימלא הפה שחוק מעשתונות הלב על החפץ ונעשית רצונו. ואם לא יוכל בעלה לעשות רצונה תאנין הלב ויכעס בקצף וחימה, ולא יהרהר כ"א על אותו חפץ. היא האהבה והיא השנאה, וכל חכמה ודעת ומזימה ומחשבה והרהור ממנה.²⁷

הרובד הגבוה בנפש האדם הוא הנשמה, שהיא הניצוץ האלוהי באדם. הנשמה נוצרה בתהליך האצלה מרוחו של הקב"ה על כן היא טהורה ונצחית ודומה לו במראית ובהוויה. כמו כן, משום שהנשמה חלק אלוה ממעל יש לה רצון אחד קבוע והוא להידבק בבוראה, לקיים את רצון ה' ולשוב אל כור מחצבתה, שתחת כיסא הכבוד:

הנפש נופחה מן בוראה ע"כ היא דומה לו בכל ענין מראות כבודו, כי מקצת רוחו היא משיורי שיורין. ועתה אשכילך כיצד נברא כסא הכבוד. הראה הקב"ה את זהורו²⁸ על המים ומנוגה אורו הגדול והנורא לאין חקר ושיעור הגיה זהרו מתוך המים ומכח הזהר יצאה אש ומאותה האש חקק וחצב כסא הכבוד ואופנים... כן הנפש רוח מרות. הנשמה חיה לעולם בין חי האדם בין מת האדם בין גבור בין חלש. והיא לא תטנף בגיעול הגוף. ובמות הגוף שבה אל בוראה כקש לאבן שואבת אם היא טהורה מעבירה ואתם הדבקים בה' אלהיכם (דב' ד, כד).²⁹

משכנה של הנשמה הוא במוח ובלב, אך יחד עם זאת הכול מונהג ממנה והיא מופשטת וחסרת גוף וצורה. ר' אלעזר משווה את הנשמה למלך המנהיג את הגדוד,

25 כ"י אוסטרליה, דף 2ב (מהדורת אייזנבך, דף טו).

26 כ"י אוסטרליה, דף 3ב (מהדורת אייזנבך, דף כ).

27 שם, דף 19ב (מהדורת אייזנבך, עמ' קה-קו).

28 בחכמת הנפש, מהדורת אייזנבך, עמ' יט: מאורו.

29 כ"י אוסטרליה, דף 3ב (מהדורת אייזנבך, עמ' יט-כ). המונח 'נפש' משמש בספר חכמת הנפש גם ככינוי לממד הפנימי באדם ככלל וגם כינוי לרובד הנמוך שבנפש, זו האמונה על התאוות. אך לעיתים עושה ר' אלעזר שימוש במילה נפש כאשר הוא דן ברובד הנשמה כחלק מהנפש כולה. לפיכך, יש לשים לב לקונטקסט שבו נמצא הכינוי.

כך הנשמה מנהיגה את האדם.³⁰ הנשמה היא בעלת החכמה המבדילה בין טוב לרע, בה נמצא שורש הדעת להבין האמת ומכוח הדעת שבנשמה נודע לאדם קיומו וגדלותו של הקב"ה. יש לשים לב כי בקטע לעיל העוסק ברוח, נכתב כי החכמה והדעת הן מהרוח, בשונה מהנשמה, שהיא בעלת החכמה והדעת. כלומר, הרוח יכולה לבטא את החכמה והדעת, שבבעלות הנשמה, כפי שהיא המספקת את התאוות, שהן בבעלות הנפש:³¹

הנשמה איננה גוף ונופחה באדם על כן חכמתו מרובה. ונשמת שדי תבינם (איו' לב ח) והיא במוח ובלב. ואיננה עולה ויורדת כל שכן מי שבראה, ולפי שכל מעשה התחתונים תלויים בכח הגבוהים, ומהשמים יתכנו כל העלילות ע"כ נקרא כבוד ה' היושבי בשמים (תה' קכג א) רוכב שמים בעזרך (דב' לג כו), וכדרך לשון בני אדם דבר הכתוב (שמ' יט כ) וירד ה'. הנה כל דבר יש לו גוף וצורה והם שנים והרוח הוא שלישית. והשם הוא אחד בלי גוף כנשמה השרויה במוח ובלב.³²

אם כן, לאדם ישנם שלושה רבדים בנפש – נפש רוח ונשמה. את שני הרבדים התחתונים חולק האדם עם הבהמה – הנפש והרוח – והנשמה היא ייחודית לאדם. הנפש, שהיא הרובד התחתון, מבטאת את צרכי הגוף. הנשמה, שהיא הרובד העליון, היא החלק האלוהי והנצחי באדם והיא החכמה המבדילה בין אמת לשקר. הרוח היא הנפש המתווכת בין הגוף לנשמה. הרוח היא הממלא כל חפץ – היא האחראית לספק את צרכי הגוף ותאוותיו, מצד אחד, ואת רצון הנשמה מצד שני. הרשע הוא זה שנתן לרוח ולנפש לגבור ולשלוט במעשיו, אז נשמתו תיקלע בכף הקלע. ואילו הצדיק הוא זה שהכריח את הנשמה לגבור על הנפש ועל הרוח, והיא תזכה להיות צרורה בצרור החיים ותזכה לרב טוב הצפון:

והנה לבהמה נפש ורוח, כאשר יתאוה האדם לאכול ולשתות ולמשגל עד זמן קיצויין כן הבהמה, כי הנפש היא הצריכה לאכול ולשתות ולמשגל ולכעוס. וכאשר יכעוס האדם כך הבהמה, הרוח בעלת התנודה ההולכת ממקום למקום. ולאדם לבדו נפש שלישית הנקראת נשמה היא המדברת והיא המכרת בין אמת לשקר, כי בעלת החכמה. ונפש השנית המתווכת בין שתי הנפשות למלאות כל חפץ כל נפש בעתו להעמיד כל דבר על מתכונתו. ובמות הבשר הוא הגוף ימותו נפש התאוה ונפש הרוח, ותשאר צורת הנשמה העליונה החכמה שאינה מתה במות הגוף... ומה שנאמר (קה' יב ז) והרוח תשוב אל האלהים היא רוח החכמה. וכשחוטא אדם מפני שנשמת נפש ונשמת רוח היא תמות, כאשר אמר הנביא

30 ראו כ"י אוסטרליה, דף 3ב (מהדורת אייזנבך, עמ' כ): 'נשמה היא בעלת החכמה היושבת במוח כמלך בגודו, ודומה לכבוד בוראה, ומואסת בתענוגי בני אדם ובהלי ששועים. ומחכמת ומשכלת דעת, וכל מחשבתה לעבוד לבוראה במורא, ומחשבת מה יהי בסופה בעת מות הגוף ויבלה, ואין תשוב בטהרה למי אשר בראה בגוף גושם לחומים'.

31 על הדעת ראו בחכמת הנפש, מהדורת אייזנבך, עמ' ט וגם עמ' מח.

32 כ"י אוסטרליה, דף 1א (מהדורת אייזנבך, עמ' ב). ראו גם דף 1ב (מהדורת אייזנבך, עמ' ז): 'הנפש בראש במוח וחדרו הלב הדופק'.

(יח' יח ד) הנפש החוטאת היא תמות... לאחר מות הרשע נפש הנשמה החכמה יקלענה בכף הקלע, מפני ששמעה לרוח ולנפש. ונפש הצדיק אשר הכריח לחשוב שכל הנשמה העליונה נתחזקה על הרוח ועל הנפש תהי' צרורה תחת כסא הכבוד. כי ישבה בראש והחכם עינו בראש ושמע לעצת נשמה. ע"כ הכסיל ששמע לנפש ולרוח הכרת יכרת בחשך ילך. אבל החכם שישמע לנשמה העליונה הנופחה מכסא הוד נורא תזכה לרב טוב הצפון.³³

צרכי הגוף ותאוותיו, הבאים לידי ביטוי בנפש, אינם בהכרח רעים. הנפש מבטאת את צרכי הגוף החיוניים עבור החיים, שכן בלא החיים בגוף האדם אין הנשמה יכולה להגשים את ייעודה, שלשמו נבראה. הצרכים הגופניים מקבלים ביטוי שלילי רק מכוח ההרגלים שעליהם אחראית הרוח. הרוח היא המרגילה את הגוף לבוא על סיפוקו במילוי חפצו ומכך מתמלא האדם בשמחה, אך אם לא יבוא הגוף על סיפוקו יתעורר באדם הכעס. כך, הנפש מושכת אחריה את הרוח וזו מרגילה את האדם לסיפוק ומילוי תאוותיו הגשמיות ולהבלי העולם הזה ובאופן זה מתרחק האדם מהתמסרות לעבודת ה'.

בנוסף לתאוות הגוף שבנפש ישנו גם היצר הרע, שכפי שראינו, כאשר עמדנו על תכלית בריאת האדם, הוא כוח אימננטי יסודי בבריאת העולם בכלל. כאמור, העולם נברא על מנת שהאדם יתגבר על היצר הרע. מתוקף כך, אם מצליח האדם לעבוד את ה' הוא נעלה מהמלאכים, שלהם אין יצר רע ולכן אין להם בחירה במעשיהם. כמו לרבידים בנפש גם ליצר הרע יש מקום בגוף והוא יושב בפתח הלב:

הנפש שוכנת במדורה, ואם עובדת לבוראה אשריה. ובמפתחנין] הלב רובץ יצר הרע דומה לזובב דכתי' זכובי מוות יבאיש יביע שמן רוקח (קה' י א). ורוח נשמת האדם אצלו. ויש לאדם לחשב הלא כל יושבי הארץ כחגבים ואיך אחטא לפני המלך הגדול... ולבי נתון בין י' אצבעות ידיי שהן מעידין עלי והם כנגד י' הדברות... וב' כליותיי כנגד ב' לוחות. לא אשמע לעצתם לרע כי אם לטוב. שהרי הבורא שומע מליצים לרחם בריותיו.³⁴

בספר של בינונים אנו מוצאים את תיאור מורכבותה של הנפש בפרק הראשון. מיד לאחר שמגדיר רש"ז מחדש את מדרגותיהם של בני האדם – צדיק רשע ובינוני – הוא ממשיך ומגלה כי למעשה בכל איש ישראל, בין אם צדיק ובין אם רשע, ישנן שתי נפשות בתוכו. נפש האחת נקראת נפש בהמית או חיונית והיא מצד הקליפה והסטרא אחרא. נפש זו היא מתלבשת בדם והיא שמחיה את הגוף. מהנפש הבהמית באות כל המידות הרעות מארבעת היסודות, כמו כעס וגאווה מהאש, תאוות ותענוגים מהמים, דברים בטלים מהרוח ועצלנות ועצבות מהעפר. כמו כן, מנפש זו באות גם המידות הטובות, שבכל איש מישראל, כמו רחמנות וגמילות חסדים, וזאת משום שבאיש מישראל נפש זו באה מקליפת נוגה, שיש בה גם טוב וגם רע:

33 שם, דף 3ב (מהדורת אייזנבך, עמ' כא).

34 כ"י אוסטרליה, דף 19ב (מהדורת אייזנבך, עמ' קו).

דלכל איש ישראל אחד צדיק ואחד רשע יש שתי נשמות וכדכתיב ונשמות אני עשיתי שהן שתי נפשות נפש אחת מצד הקליפה וסטרא אחרא והיא המתלבשת בדם האדם להחיות הגוף וכדכתיב כי נפש הבשר בדם היא (וי' יז יא) וממנה באות כל המדות רעות מארבע יסודות רעים שבה דהיינו כעס וגאווה מיסוד האש שנגבה למעלה. ותאות התענוגים מיסוד המים כי המים מצמיחים כל מיני תענוג. והוללות וליצנות והתפארות ודברים בטלים מיסוד הרוח. ועצלות ועצבות מיסוד העפר. וגם מדות טובות שבטבע כל ישראל בתולדותם כמו רחמנות וגמילות חסדים באות ממנה כי ישראל נפש זו דקליפה היא מקליפ' נוגה שיש בה גם כן טוב והיא מסוד עץ הדעת טוב ורע.³⁵

והנפש השנייה היא הנפש האלוהית, שנמשכה וירדה ממחשבתו וחכמתו של הקב"ה. הנפש האלוהית היא הניצוץ האלוהי באדם, חלק אלוה ממעל ממש, שהקב"ה הוא שנפח אותה באדם – נשמת חיים:

ונפש השנית בישראל היא חלק אלוה ממעל ממש כמ"ש ויפח באפיו נשמת חיים (בר' ב, ז) ואתה נפחתה בי וכמ"ש בזהר מאן דנפח מתוכיה נפח פי' מתוכיותו ומפנימיותו שתוכיות ופנימיות החיות שבאדם מוציא בנפחתו בכח: כך על דרך משל נשמות ישראל עלו במחשבה (בר"ר א, ד) כדכתיב בני בכורי ישראל (שם' ד, כב) בניס אתם לה' אלהיכם (דב' יד, א) פי' כמו שהבן נמשך ממוח האב כך כביכול נשמת כל איש ישראל נמשכה ממחשבתו וחכמתו יתברך.³⁶

רבות כתוב ומפורט בסש"ב על מורכבותן של הנפשות, על חלקן ומיקומן במערכת הספירות בתיאוסופיה הקבלית ועל תפקידן, אך לא כאן המקום להרחיב על כך.³⁷ במסגרת זו אני מבקשת להצביע על כמה יסודות מרכזיים במורכבות מבנה הנפש ופעולתה, שנמצא שיש להם קשר משמעותי לדברים המובאים בספר 'חכמת הנפש' לר' אלעזר מוורמס. אם כן, מקום מושבה של הנפש הבהמית הוא בחלל השמאלי של הלב, שהוא מלא בדם. הדם הוא המחזיק את צרכיה ותאוותיה של נפש זו ולכן בלב נמצאים כל התאוות והרגשות הקשורים בהן, כמו כעס וגאווה, המתפשטות מהלב עם הדם בכל הגוף, גם למוח. רגשות ותאוות אלו עוברות התמרה במוח והופכות להרהורים ומחשבות להתחכם בהם:

והנה מקום משכן נפש הבהמית שמקליפת נוגה בכל איש ישראל הוא בלב בחלל שמאלי שהוא מלא דם וכתוב כי הדם הוא הנפש (דב' יב כג) ולכן כל התאוות והתפארות וכעס ודומיהן הן בלב ומהלב הן מתפשטות בכל הגוף וגם

35 סש"ב פ"א, ז ע"ב ו-ע"א.

36 שם פ"ב, ו ע"א.

37 ראו על כך בהרחבה אצל חלמיש, משנתו העיונית של ר' שניאור זלמן מלאדי (לעיל הערה 8), עמ' 163-195 בעיקר; יעקבסון, תיקון הלב (לעיל הערה 8), עמ' 359-409.

עולה למוח שבראש לחשוב ולהרהר בהן ולהתחכם בהן כמו שהדם מקורו בלב ומהלב מתפשט לכל האברים וגם עולה להמוח שבראש.³⁸

מקום מושבה של הנפש השנייה הוא במוחין שבראש ובחלל הימני שבלב, שאין בו דם. נפש זו היא אהבת ה' המתלקחת בלבם של המשכילים המתבוננים בדעתם בגדולת הבורא. בשונה מנפש הבהמית, שבה הרגשות והתאוות עולות מהלב אל המוח, בנפש האלוהית התנועה היא הפוכה, המידות הקדושות שבלב הן ממנה והן באות מלמעלה למטה – מחכמה, בינה ודעת שבמוחין:

אך מקום משכן נפש האלהית הוא במוחין שבראש ומשם מתפשטת לכל האברים וגם בלב בחלל הימני שאין בו דם וכמ"ש לב חכם לימינו (קה' י, ב) והיא אהבת ה' כרשפי שלהבת מתלהבת בלב משכילים המבינים ומתבוננים בדעתם אשר במוחם בדברים המעוררים את האהבה. וכן שמחת לבב בתפארת ה' והדר גאונו כאשר עיני החכם אשר בראשו במוח חכמתו ובינתו מסתכלים ביקרא דמלכא ותפארת גדולתו עד אין חקר ואין סוף ותכלית כמבואר במקום אחר וכן שאר מידות קדושות שבלב הן מחכמה בינה ודעת שבמוחין.³⁹

בספר 'חכמת הנפש' ראינו שהנשמה, שהיא הניצוץ האלוהי הטהור והנצחי, שוכנת במוח ובלב וממשכנה הגבוה היא מושלת על הגוף כולו. כך גם אנו מוצאים בסש"ב, משכנה של הנפש האלוהית הוא במוחין, משם היא מתפשטת לכל איברי הגוף ויש לה גם משכן בחלל השמאלי שבלב. בקטע הבא נראה כי אורו של הקב"ה – אור אין סוף ב"ה – מלוכש בבחינת חכמה, שבנפש האלוהית, וזהו הניצוץ האלוהי הנמצא בכל אחד מישראל. בחינה זו עם האור המלוכש בה מתפשטת בגוף ומחיה אותו. כמו כן, בחינת החכמה היא למעלה מהשגה האנושית, למעלה מהשגת השכל והיא המקור לשכל ולהבנה. חכמה – כ"ח מ"ה – הכוח של מה שאינו מושג:

ונמצא כי אין סוף ב"ה מלוכש בבחינת חכמה שבנפש האדם יהיה מי שיהיה מישראל. ובחינת החכמה שבה עם אור אין סוף ב"ה המלוכש בה מתפשטת בכל בחינות הנפש כולה להחיותה מבחינת ראשה עד בחינת רגלה כדכתיב החכמה תחיה בעליה (קה' ז, יב)... הנה החכמה היא מקור השכל וההבנה והיא למעלה מהבינה שהוא הבנת השכל והשגתו והחכמה היא למעלה מההבנה וההשגה והיא מקור להן וזהו לשון חכמה כ"ח מ"ה שהוא מה שאינו מושג ומובן ואינו נתפס בהשגה עדיין ולכן מתלבש בה אור אין סוף ב"ה דלית מחשבה תפיסא ביה כלל.⁴⁰

אם כן, בספר 'חכמת הנפש' עמדנו על כך שישנם שלושה רבדים בנפש: שניים קיצוניים, שכל אחד מהם מושך לכיוון אחר – הנפש מבקשת אחר תאוות הגוף והנשמה אחר הדבקות בבורא – והרוח היא זו המניעה את האדם, אם למעלה, אחר

38 סש"ב פ"ט, יג ע"ב.

39 שם, שם.

40 שם פ"ח, כג ע"ב-כד ע"א.

הנשמה, ואם למטה, אחר הנפש. בסש"ב נמצא כי שתי הנפשות – הנפש החיונית הבהמית והנפש האלוהית – הן כמו שני מלכים הנלחמים על השליטה על העיר, כלומר על הגוף. הנפש הבהמית מבקשת להנהיג למילוי אחר סיפוק תאוות גוף, ואילו הנפש האלוהית היא זו הרוצה למשוך את הגוף להתמסרות לעבודת הבורא:⁴¹

אך הנה כתיב ולאום מלאום יאמץ (בר' כה, כג) כי הגוף נקרא עיר קטנה (קה' ט, יד) וכמו ששני מלכים נלחמים על עיר אחת שכל אחד רוצה לכבשה ולמלוך עליה דהיינו להנהיג יושביה כרצונו ושיהיו סרים למשמעתו בכל אשר יגזור עליהם. כך שתי הנפשות האלהית והחיונית הבהמית שמהקליפה נלחמות זו עם זו על הגוף וכל איבריו.⁴²

עד כאן ראינו כי החלוקה הברורה שעושה רש"י בפנימיות האדם היא לשתי נפשות המבטאות שני כוחות מנוגדים – הנפש האלוהית מייצגת את השאיפה אל הרוח ואילו הנפש החיונית הבהמית מבטאת את הגוף הגשמי. יחד עם זאת רש"י מזכיר בכמה מקומות לאורך סש"ב את קיומן של נר"ן – נפש, רוח ונשמה, שכל אחת מהנפשות כלולה מהן.⁴³ וישנן חלוקות משולשות נוספות הקשורות בפנימיות האדם: חכמה, בינה ודעת, שהן מקור המידות,⁴⁴ ושלושת הלבושים של הנפש האלוהית, שהם מחשבה, דיבור ומעשה.⁴⁵ כמו כן, בתוך הנפש האלוהית ניתן למצוא גם כן הבחנה בין עצמיות הנפש למהותה, כלומר בין החכמה לניצוץ האלוהי המלוכש בה, אך אין זה המקום להרחיב בכך.⁴⁶ ולענייננו, באחד הדיונים בסש"ב אנו מוצאים כי רש"י עושה הבחנה בין הנפש הבהמית לגוף ומבהיר כי הנפש הבהמית היא הממצעת בין הגוף ממש לנפש האלוהית:

אך כדי להמשיך אור והארת השכינה גם על גופו ונפשו הבהמית שהיא החיונית המלוכשת בגופו ממש צריך לקיים מצות מעשיות הנעשים ע"י הגוף ממש שאז כח הגוף ממש שבעשה זו נכלל באור ה' ורצונו ומיוחד בו ביחוד גמור והוא לבוש השלישי של נפש האלהית. ואזי גם כח נפש החיונית שבגופו ממש שמקליפת נוגה ונתהפך מרע לטוב ונכלל ממש בקדושה כנפש האלהית ממש מאחר שהוא הוא הפועל ועושה מעשה המצוה שבלעדו לא היתה נפש האלהית פועלת בגוף כלל כי היא רוחנית והגוף גשמי וחומרי והממוצע ביניהם היא נפש החיונית הבהמית המלוכשת בדם האדם שבלבו וכל הגוף.⁴⁷

במקום אחר, מבאר רש"י את עיקר עבודת הבינוני, שעל ידי המוח עליו למשול ולשלוט בלב ולהוליד כתוצאה מכך מבינתו רוח דעת ואהבת ה' לקיום המצוות בחשק

41 ראו שם פי"ט על משיכתה של הנשמה להידבק בשורשה ובמקורה, בקב"ה.

42 שם פ"ט, יג ע"ב-יד ע"א.

43 ראו שם פ"ב, ו ע"ב.

44 ראו שם פ"ג, ז ע"א.

45 ראו שם פ"ד, ח ע"א.

46 ראו יעקבסון, תיקון הלב (לעיל הערה 8), עמ' 367-381 בעיקר.

47 שם פל"ה, מד ע"ב-מה ע"א.

ובחפץ, ושם הוא מבהיר כי ישנן דרגות שונות להשגותיו של הבינוני. אז מסביר בעל התניא, כי גם אם אין בהשגתו של האדם להוליד את אותה אהבה עזה כרשפי אש מליבו, בכל זאת התבוננות זו מעוררת את ההכרה בלב, המבין ברוח חכמה ובינה כי הכול מתבטל כלפי הקב"ה ועל כן הכול שואף לשוב להידבק ולהיכלל באורו. ולכך הוא מוסיף, כי גם נפשו ורוח שבקרביו של האדם שואפות להתבטל בו, ולצאת מנרתיקן – הוא הגוף – ולהידבק בו. בדברים אלה נראה כי ישנה הכרה בהבחנה בין הנשמה, שהיא אלוהית, לבין הנפש והרוח, שהן קשורות בגוף ושאותן יש לגייס ולהעלות מעלה, כך שתישמענה לרצון האלוהי:

וזה כלל גדול בעבודת ה' לבינונים העיקר הוא למשול ולשלוט על הטבע שבחלל השמאלי ע"י אור ה' המאיר לנפש האלוהית שבמוח ולשלוט על הלב כשמתבונן במוחו בגדולת אין סוף ב"ה להוליד מבינתו רוח דעת ויראת ה' במוחו להיות סוד מרע דאורייתא ודרבנן ואפילו איסור קל של דבריהם ח"ו ואהבת ה' בליבו בחלל הימני בחשיקה וחפיצה לדבקה בו בקיום המצוות דאורייתא ודרבנן ותלמוד תורה שכנגד כולן. ויתר על כן צריך לידע כלל גדול בעבודה לבינונים שגם אם אין יד שכלו משגת להוליד אהבת ה' בהתגלות ליבו שיהיה ליבו בוער כרשפי אש וחפץ בחפיצה וחשיקה ותשוקה מורגשת בלב לדבקה בו רק האהבה מסותרת במוחו ותעלומות ליבו דהיינו שהלב מבין ברוח חכמה ובינה שבמוחו גדולת אין סוף ב"ה דכולא קמיה כלא חשיב ממש אשר על כן יאתה לו יתברך שתכלה אליו נפש כל חי לידבק ולהכלל באורו. וגם נפשו ורוחו אשר בקרביו כך יאתה להן להיות כלות אליו בחשיקה וחפיצה לצאת מנרתיקן הוא הגוף לדבקה בו.⁴⁸

ברור שתפיסת חלוקת הנפשות באדם אינה זהה בין חכמת הנפש לסש"ב, אך ניתן לראות דמיון בין השתיים המתבטא בכמה מובנים: א. פנימיות האדם מורכבת מרבדים; ב. קיומם של שני כוחות המושכים לכיוונים מנוגדים וביניהם מתחולל מאבק; ג. שיתוף בתפיסה כי מרכז החיכוך, שהוא גם המפתח לניצחון של כל אחד מהצדדים, נמצא בלב ועל כך נרחיב בהמשך.

יסוד חשוב נוסף המובא בשני החיבורים הוא הדעת. בספר 'חכמת הנפש' משייך ר' אלעזר את הדעת שבאדם לנשמה, שהיא ניצוץ אלוה באדם והיא יושבת בראש הגוף. הדעת מגיעה מחלקה העליון של הנשמה והיא בבחינת דעת עליון של הקב"ה. הדעת היא בבחינת החיה הנצחית, היא המחיה כל איבר בגוף והיא זו המידעת את האמת לאדם על קיומו של הבורא ועל גבורותיו:

הנשמה היא נר ונתלבתה מאש הכבוד, נר ה' נשמת אדם (משלי כ, כז), והיא נתונה ברום הגוף על מקום המוח... כי הנשמה דומה לבוראה קצת בענינין... כשפעת קורה בבית כן כח הנשמה בכל האיברים חיותה וממשלתה, על כן נקראת חי"ה והיא יחיד"ה בגוף הגושם, והדעת שבנפש היא למעלה ממנה, והיא מושכת עצתה ממנה. כי הדעת בחי"ה ואין גיד ואבר ועצם שאין שולטת

בהם עצת הדעת, ולא יזיק לה כל טינוף הגוף. וחיה לעולם אף במות הגוף, ועומדת בכחה כפי מעשיה בכסא צרורה לפני מלך הכבוד, ומתענגת מהוד כבוד אשר בראה משיוור אשו. אם היא מוצדקת ישבה לבוראה בתשובה. אורח חיים למעלה למשכיל (משלי טו, כד). כענין זה נדמה קצת, נבין במחשבת דעתינו האמת, הוא יהו"ה אחד היה הוה ויהיה, אהיה אשר אהיה ולא ידמו לו כל מעשיו, אין כמוך באלהים ה' ואין כמעשיך (תהלים פו, ח), הוא אלהים חיים ומלך עולם (יר' י, י). וידעת היום והשבות אל לבבך כי ה' הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד (דב' ד, לט). אתה הראית לדעת כי ה' הוא האלהים אין עוד (שם, לה). כי מכח דעת הנשמה נודע לנו הדבר, כמו (איוב לב, ח) ונשמת שד"י תבינם. ע"כ המשכילים באמיתת דעת החכמה ומקורי בינות הדעת ישכילו כי הוא מלא כל, כמו (הושע יא, ט) בקרבך קדוש, ורואה וחופש כל חדרי בטן. ע"כ ושבת עד ה' בעוד נשמה באפיו.⁴⁹

בסש"ב מזכיר רש"ז את הדעת בשני מובנים. מובן אחד הוא דעת עליון, שהוא כוח היורד מהקב"ה לכלל ישראל והוא המידע את האדם בדבר קיומו ותפארתו של ה'; במובן השני, הדעת היא מלשון התקשרות והיא יסוד בנפש האלוהית של האדם, שבאמצעותו מתבונן האדם ומעמיק בגדולת הבורא בחוזה ובאומץ עד שמחשבתו נקשרת לה':

ועוד זאת יתר על כן, בכל דור ודור יורדין ניצוצין מנשמת משרע"ה ומתלבשין בגוף ונפש של חכמי הדור עיני העדה, ללמד דעת את העם ולידע גדולת ה' ולעבדו בלב ונפש. כי העבודה שבלב היא לפי הדעת, כמו שכתוב: "דע את אלהי אביך ועבדהו בלב שלם ונפש חפצה". ולעתיד הוא אומר: "ולא ילמדו איש את רעהו לאמר דעו את ה' כי כולם ידעו אותי" וגו'. אך עיקר הדעת אינה הידיעה לבדה, שידעו גדולת ה' מפי סופרים ומפי ספרים; אלא העיקר הוא להעמיק דעתו בגדולת ה', ולתקוע מחשבתו בה' בחוזה ואומץ הלב והמוח, עד שתהא מחשבתו מקושרת בה' בקשר אמיץ וחזק, כמו שהיא מקושרת בדבר גשמי שרואה בעיני בשר ומעמיק בו מחשבתו. כנודע שדעת הוא לשון התקשרות, כמו: "והאדם ידע" וגו'.⁵⁰

שני המובנים של הדעת בסש"ב נקשרים לדעת שאותה מציג גם ר' אלעזר מוורמס. גם בדברים המובאים ב'חכמת הנפש' נמצא כי הדעת היא המקור שממנה נמשכת הידיעה והעצה בדבר קיומו של הקב"ה ועוד שבאמצעות הדעת המשכילים ישכילו כי הבורא מלא את הכול.

היסוד האחרון בנפש, שעליו נעמוד, הוא היצר הרע. כפי שראינו, כשעמדנו על מורכבות הנפש בספר 'חכמת הנפש', היצר הרע הוא כוח אימננטי בעולם ובאדם ויש לו גם מקום בגוף, כמו לכל חלקי הנפש, והוא פתח הלב. יצר הרע באדם ניתן לו על

49 חכמת הנפש, מהדורת אייזנבך, עמ' מח. קטע זה חסר בכ"י אוסטרליה, כחלק מחסרוננו של דף שלם, אחרי 88 במספור שבכתב היד.

50 סש"ב פמ"ב, נט ע"א-ע"ב.

מנת לנסותו ועל מנת לקרב אותו לעבודת הבורא. גם בסש"ב אנו מוצאים כי היצר הרע הוא כוח אימננטי מובנה בבריאה. משכנו של היצר הרע באדם בחדר הימני של הלב, וכאן שוב אנו מוצאים את הדמיון שבין התפיסות. ליצר הרע ניתנת הרשות לבלבל את האדם ולנסותו גם כדי להרבות שכרו, כדי שזה יתעורר ויתגבר עליו. ובהתעוררות התחתונים יתעוררו העליונים ובכך ישיג את קרבת ה'. על האדם מוטלת המשימה להילחם כנגד היצר הרע – זוהי המלחמה הגדולה שלו – והנושא באחריות ובתוצאות של מלחמה זו הוא האדם, מכיוון שיש בכוחו של המוח להיות שליט על הלב.⁵¹

כך היצה"ר אומר דעתו בחלל השמאלי שבלב ומהלב עולה למוח להרהר בו ומיד חולק עליו השופט השני שהוא הנפש האלהית שבמוח במתפשט בחלל הימני שבלב מקום משכן היצר הטוב והלכה כדברי המכריע הוא הקב"ה עוזרו אין יכול לו והעזר היא ההארה שמאיר אור ה' על נפש האלהית להיות לה ליתרון.⁵²

רקטע נוסף :

והנה באמת גם מי שהוא מחומם מאד בטבעו ופרנסתו היא להיות מיושבי קרנות כל היום אין לו שום התנצלות על חטאיו ומיקרי רשע גמור על אשר אין פחד אלהי' לנגד עיניו. כי היה לו להתאפק ולמשול על רוח תאוותו שבלבו מפני פחד ה' הרואה כל מעשיו כמש"ל כי המוח שליט על הלב בתולדתו. והנה באמת שהיא מלחמה גדולה ועצומה לשבור היצר הבורע כאש להבה מפני פחד ה' וכמו נסיון ממש.⁵³

ג. מאבק הנפשות – שני שלבים להשגת הדבקות

תורת הנפש, שבשני החיבורים החסידיים, מתארת לנו את הרבדים בנפש האדם ואת מהותו ותכונותיו של כל רובד כדי לבאר את זירת ההתרחשות של הקיום האנושי – פנימיות האדם. הגשמת ייעודו של האדם נתונה בידי נפשו והיא מורכבת מכוחות שונים המושכים לכיוונים מנוגדים, שכל אחד מהם מבקש לקחת את השליטה לעצמו. מצד אחד, ישנו הכוח האלוהי המושך מעלה, אל הטוב ואל הנשגב, ומצד שני ישנו הכוח הארצי הבהמי המושך מטה, אל הגשמי ואל הרע. כדי להשיג את הדבקות בבורא בשלמותה על האדם למעשה להשליט את הנשמה על הנפש ועל הרוח. אולם, על אף הפשטות לכאורה שבהגדרת המטרה, הדרך להשגתה היא קשה וארוכה

51 עוד על אחריותו של האדם ועל הבחירה שבידו במלחמה הפנימית שבתוכו, ראו בסש"ב פל"א, מ ע"א: 'לאמר ללבו אמת הוא כן בלי ספק שאני רחוק מאד מה' בתכלית ומשוקץ ומתועב כו' אך כל זה הוא אני לבדי הוא הגוף עם נפש החיונית שבו אבל מכל מקום יש בקרבי חלק ה' ממש...'

52 סש"ב פי"ג, יח ע"א.

53 שם פל", לח ע"ב. ראו גם שם פכ"ט, לו ע"ב-לח ע"א – על הרשות שניתנה לסטרא-אחרא להתרומם כנגד האדם על מנת שיתעורר להילחם בו ועל מנת להרבות את שכרו לכשיתגבר עליו.

ומצריכה עמל רב, ובכל זאת היא אפשרית בבחינת 'כי קרוב אליך הדבר מאד' (דברים ל, יד).

בספר 'חכמת הנפש', לאחר תיאור מבנה הנפש ומהותו ואיכותו של כל רובד, מתאר ר' אלעזר את המהלך שאותו צריך ליישם האדם בעבודה עם נפשו להשגת ייעודו. המטרה היא ניצחון של הנשמה על הנפש ועל הרוח כך שתהיה השליטה הבלעדית באדם. למאבק בנפש האדם ישנם שני שלבים: בשלב הראשון, על הנשמה לחבור לרוח ולנצח איתה את הנפש 'אז תפקחנה עיני הנשמה להבין חכמת הגויי'ות לכך לא תוכל לדעת של חכמות העליונות'. ר' אלעזר ציטט דברים אלו מתוך פירוש ראב"ע לקהלת ונראה כי כוונתו בהם, שבהשגת הניצחון על הנפש ישנה השגה של חכמות העולם הזה, שיש בהן הפוטנציאל ללמד על קיומו ופועלותו של הבורא בעולם, שהרי יש בהן זכר לנפלאותיו.⁵⁴ בהשגת שלב זה הנפש נוצחה על ידי הרוח והנשמה, אך עדיין הרוח חזקה, ובשל כמיהתה של הרוח לגאווה, שהיא שורש הכעס, אין באפשרות הנשמה לדעת את החכמות העליונות. כלומר, אין באפשרות האדם להשיג את החכמה העליונה, דעת עליון שהיא חכמת הבורא, והשגתה היא השגת הדבקות בשלמותה. על כן, בשלב השני, על הנשמה לגבור גם על הרוח, אז 'צריכה הנשמה להתעסק בחכמה שתעזור אותה עד שתנצח הרוח ותהי' תחת ידיה'. לימוד התורה וקיום המצוות הם הבסיס והשורש לעבודת ה', אך מעבר לזה, לצורך ידיעת סוד הייחוד והשגת הדבקות בקב"ה על האדם ללמוד את חכמת הסוד:

האדם יש לו אדונים שנים. ובמותו נעשה חפשי מהם דכתי' (איו' ג יט) קטן וגדול שם הוא ועבר חפשי מאדוניו. הם נפש ורוח החושים בתענוגי בני אדם ולהרבות הבלים ולאכל ולשתות ולשמוח ולעשות כל אשר יחשוב הלב ובמראה עיניו, ולדבר דברי הבל ולהנהנות הגוף. והנשמה הופכת מחשבותם ואומרת מה שוה לאדם ויתרון לו בכל עמלו סוף איננו ובמות הגוף איפה חכמתו ומאכלו ויופיו. אך טוב עבור השם ולדבקה בו ולעשות דרכיו בלב שלם ובנפש חפצה. זה אומר בכה וזה אומר בכה. הנה בהתגבר הנפש המתאוה תחלש הנשמה ואין לה כח לעמוד לפניהם בעבור היות גוף וכל יצוריו עוזרים אותה ע"כ המתעסק באכילה ושתייה לא יחכם לעולם. ובהתחבר הנשמה עם הרוח תנצחנה הנפש אז תפקחנה עיני הנשמה להבין חכמות הגויי'ות לכך לא תוכל לדעת של חכמות העליונות בעבור כח הרוח המבקשת [הגאווה]⁵⁵ והיא המולידה הכעס. וכשתגבר הנשמה על הנפש בעזרת הרוח צריכה הנשמה להתעסק בחכמה שתעזור אותה עד שתנצח הרוח ותהי' תחת ידיה. וצריך האדם שיחליש בכל כחו הרוח בעלת

54 ראו על תפיסתם של חסידים אשכנז המכונה 'זכר עשה לנפלאותיו' במאמרי – ע' גור בן יצחק, 'תורת העולמות המקבילים והריבוד המשולש בספר חכמת הנפש: פנים חדשות למשנתו של ר' אלעזר מוורמס', קבלה 36 (2017), עמ' 152-154 בעיקר. כמו כן, הפרק האחרון בספר 'חכמת הנפש' הנקרא 'עומק מעשה הנשמה ודימוי מעלה והעולם' מוקדש לדמיון ולהקבלות שיש בין האדם לעולם הארצי ולעולם השמימי ובין הנשמה לבוראה. כך שהתבוננות והבנת עומק המציאות בעולם הארצי יש בה כדי לשקף לחכם על עולם של מעלה ועל מציאותו והווייתו של הבורא.

55 המילה גאווה חסרה בכ"י אוסטרליה והיא הושלמה במהדורת אייזנבך מתוך כ"י אחר.

הכעס והנפש בעלת המתאווה. ולהתגבר הנשמה החכמה. כי ממנה תוליד הענוה. כי בהתגבר הנשמה על הרוח יסור הכעס ועזות מצח.⁵⁶

גם בסש"ב אנו מוצאים תיאור של המאבק שבין הנפש האלוהית לנפש החיונית הבהמית. בעוד שהנפש האלוהית מושכת מעלה להידבק בבורא, הנפש הבהמית מושכת לתאוות העולם הזה. גם כאן, בעל התניא מבאר כי למאבק זה ישנם שני שלבים, והם באים לידי ביטוי במושגים 'אתכפיא' ו'אתהפא'. במושג 'אתכפיא' הכוונה היא להכפפה או להכנעה של הרע עבור הטוב, ו'אתהפא' משמעותו הפיכת הרע לטוב, כלומר ביטולו הגמור של הרע.⁵⁷ במאבק בין הנפשות, הניצחון של השלב הראשון נקרא 'אתכפיא', שבו מצליחה הנפש האלוהית, שבמוחין ובחלל הימני של הלב, להתגבר על הרע, שבחלל השמאלי של הלב, ולהכניע אותו. זהו השלב בו נמצא הבינוני, שהוא מצליח להשיג את החיבור והדבקות בבורא אבל במלחמה תמידית ביצר. המלחמה אצל הבינוני לא תמה, גם כשהוא מנצח את היצר הרע תמיד. במצב של 'אתכפיא' הבינוני עדיין נמצא יצר רע, שהוא צריך להתמודד עמו תדיר ולנצחו שוב ושוב. השלב השני הוא השגת 'אתהפא', שזו מדרגתו של הצדיק שהשיג את הדבקות בשלמותה. במדרגה זה הרע מתבטל לחלוטין והופך לטוב.⁵⁸ אז הצדיק לא נלחם עוד עם היצר הרע מכיוון שהוא איננו עוד:⁵⁹

אך הנה כתיב ולאום מלאום יאמץ (בר' כה, כג) כי הגוף נקרא עיר קטנה (קה' ט, יד) וכמו ששני מלכים נלחמים על עיר אחת שכל אחד רוצה לכבושה ולמלוך עליה, דהיינו להנהיג יושביה כרצונו ושיהיו סרים למשמעתו בכל אשר יגזור עליהם. כך שתי הנפשות האלהית והחיונית הבהמית שמהקליפה נלחמות זו עם זו על הגוף וכל איבריו שהאלהית חפצה ורצונה שתהא היא לבדה המושלת עליו ומנהיגתו וכל האברים יהיו סרים למשמעתה ובטלים אצלה לגמרי ומרכבה אליה ויהיו לבוש לעשר בחינותיה ושלושת לבושיה הנזכרים לעיל, שיתלבשו כולם באיברי הגוף ויהיה הגוף כולו מלא מהם לברם ולא יעבור זר בתוכם ח"ו... וחפיצה לדבקה בו באין סוף ברוך הוא בכל לב ונפש ומאד, מעומקא דליבא שבחלל הימני, שיהיה תוכו רצוף אהבה, מלא וגדוש, עד שתתפשט גם לחלל השמאלי, לאכפיא לסטרא אחרא, יסוד המים הרעים שבה, שהיא התאוה שמקליפת נוגה, לשנותה ולהפכה מתענוגי עולם הזה לאהבת ה', כמ"ש בכל

56 כ"י אוסטרליה, דף 33 (מהדורת אייזנבך, עמ' כ-כא). הקטע מ'בהתגבר הנפש' עד 'ותהיה תחת ידה' לקוח מתוך פירושו של ראב"ע על קהלת ז, ג – ראו אברהם אבן עזרא, ספר אבן עזרא על חמשה חומשי תורה וחמש מגילות, וארשה תר"מ, רמז ע"ב, עמ' 488.

57 ראו על כך אצל חלמיש, משנתו העיונית של ר' שניאור זלמן מלאדי (לעיל הערה 8), עמ' 382-374.

58 ראו שש"ב פ"ג, יח ע"א-ע"ב.

59 ראו שם פט"ו, כ ע"ב על ההבדל בין צדיק לבינוני, שבינוני הוא מי שמלחמתו ביצר לא תמה: 'שההפרש בין עובד אלהים לצדיק הוא שעובד הוא לשון הווה שהוא באמצע העבודה שהיא המלחמה עם היצר הרע להתגבר עליו ולגרשו מהעיר קטנה שלא יתלבש באיברי הגוף שהוא באמת עבודה ועמל גדול להלחם בו תמיד והיינו הבינוני. אבל הצדיק נקרא עבד ה' בשם התואר כמו שם חכם או מלך שכבר נעשה חכם או מלך כך זה כבר עבד וגמר לגמרי עבודת המלחמה עם הרע עד כי ויגרשו ויילך לו ולבו חלל בקרבו; ראו עוד בפכ"ח, לה ע"א.

לבבך (משנה ברכות, ט ה) בשני יצריך והיינו, שיעלה ויבוא ויגיע למדרגת אהבה רבה וחיבה יתרה ממדרגת אהבה עזה כרשפי אש. והיא הנקראת בכתוב אהבה בתענוגים (שה"ש ז, ז) להתענג על ה' מעין עולם הבא. והעונג הוא במוח חכמה ושכל המתענג בהשכלת ה' וידיעתו כפי השגת שכלו וחכמתו. והוא בחינת המים וזרע אור וזרע שבקדושת נפש האלהית, המהפכת לטוב את בחינת המים שבנפש הבהמית שמהם באו תאוות תענוגי עולם הזה מתחילה. וכמ"ש בעץ חיים שער נ' פרק ג' בשם הזוהר שהרע נהפך להיות טוב גמור כמו יצר טוב ממש.⁶⁰

מאבק דו-שלבי זה מתואר גם כיגיעה כפולה, האחת יגיעת הבשר והשנייה היא יגיעת הנפש. בשלב הראשון מתגבר האדם על התאוות הארציות הגשמיות וזאת הוא משיג בהרהורי תשובה כנים מעומק הלב. השלב השני הוא היגיעה של המחשבה העמוקה, של הדעת שבאדם, בהתבוננות מעמיקה ועקבית, שהולכת ומתחזקת בכל יום, בגדולתו ובעוצמתו של הקב"ה ואיך הוא נמצא בכול, בעליונים ובתחתונים:⁶¹

וכח זה ומידה זו לקשר דעתו בה' יש בכל נפש מבית ישראל ביניקתה מנשמת משרע"ה רק מאחר שנתלבשה הנפש בגוף צריכה ליגיעה רבה ועצומה כפולה ומכופלת. האחת היא יגיעת בשר לבטש את הגוף ולהכניעו שלא יחשיך על אור הנפש כמו שכתבנו לעיל בשם הזוהר דגופא דלא סליק ביה נהורא דנשמתא מבטשין ליה והיינו על ידי הרהורי תשובה מעומק הלב כמו שכתוב שם. והשנייה היא יגיעת הנפש שלא תכבד עליה העבודה ליגע מחשבתה להעמיק ולהתבונן בגדולת ה' שעה גדולה רצופה.⁶²

יגיעה כפולה זו, שהשלב הראשון שלה עוסק בענייני העולם הזה והכנעת הגוף והשלב השני תלוי בהתבוננות מעמיקה ומאומצת בהווייתו של הקב"ה, מקבילה למשמעותם של שני השלבים להשגת הדבקות בספר 'חכמת הנפש'. גם שם השלב הראשון הוא ככיבוש הגוף ותאוותיו על ידי הנשמה והרוח, שאז מושגת חכמת הארץ. והשלב השני הוא ניצחון הנשמה באמצעות הדעת שבה על הרוח על ידי לימוד הסוד והשגת החכמות העליונות.

גם לגילויי האהבה לקב"ה בסש"ב ישנם שני שלבים המקבילים לשלבי הדבקות. בעל התניא מבאר כי ישנם שני סוגים של רחשי אהבה: אהבה בבחינת נפשי אויתך, שהיא אהבה הנמצאת בכל נפש מישראל; והאהבה השנייה היא אהבה מסותרת, שהיא

60 סש"ב פ"ט, יג ע"ב-יד ע"ב.

61 עוד על מקור הדעת ומהותה ראו פמ"ב, נט ע"א; וגם פ"ג, ז ע"ב: 'הדעת הוא מלשון והאדם ידע את חוה (בר' ד, א) והוא לשון התקשרות והתחברות שמקשר דעתו בקשר אמין וחזק מאוד ויתקע מחשבתו בחזק בגדולת אין סוף ב"ה ואינו מסיח דעתו כי אף מי שהוא חכם ונבון בגדולת א"ס ב"ה הנה אם לא יקשר דעתו ויתקע מחשבתו בחזק ובהתמדה לא יוליד בנפשו יראה ואהבה אמיתית כי אם דמיונות שוא ועל כן הדעת הוא קיום המידות וחיותן והוא כולל חסד וגבורה פירוש אהבה וענפיה ויראה וענפיה'. ראו על כך גם אצל יעקבסון, תיקון הלב (לעיל הערה 8), עמ' 379 והלאה בעיקר.

62 שם פמ"ב, נט ע"ב.

אהבה ממדרגת משה רבנו. האהבה המסותרת נסתרת בחלל הימני של הלב וכדי לגלותה יש לעבוד. גילוי האהבה המסותרת נעשה על ידי הדעת, על ידי תקיעת המחשבה והתבוננות חזקה ובאופן תדיר באין סוף ב"ה:

אך אחת היא אהבה הכלולה מכל בחינות ומדרגות אהבה רבה ואהבת עולם והיא שוה לכל נפש מישראל וירושה לנו מאבותינו. והיינו מ"ש הזוהר ע"פ נפשי אויתך בלילה וגו' דירחים לקב"ה רחמנותא דנפשא ורוחא כמה דאתדבקו אילין בגופא וגופא רחים לון וכו'. וז"ש נפשי אויתך כלומר מפני שאתה ה' נפשי וחיי האמיתיים לכך אויתך פי' שאני מתאוה ותאב לך כאדם המתאוה לחיי נפשו וכשהוא חלש ומעונה מתאוה ותאב שתשוב נפשו אליו וכן כשהוא הולך לישן מתאוה וחפץ שתשוב נפשו אליו כשיעור משנתו כך אני מתאוה ותאב לאור א"ס ב"ה חיי החיים האמיתיים להמשיכו בקרבי ע"י עסק התורה בהקיצה משנתי בלילה דאורייתא וק"ב כולא חד... ואהבה רבה וגדולה מזו והיא מסותרת ג"כ בכל נפש מישראל בירושה מאבותינו היא מ"ש בר"מ כברא דאשתדל בתר אבוי ואימיה דרחים לון יתיר מגרמיה ונפשיה ורוחיה כו' כי הלא אב אחד לכולנו. ואף כי מי הוא זה ואיזהו אשר ערב לבו לגשת להשיג אפי' חלק אחד מני אלף ממדרגת אהבת רעיא מהימנא. מכל מקום הרי אפס קצתו ושמך מנהו מרוב טובו ואורו מאיר לכללות ישראל בכל דור ודור כמו שכתבו בתיקונים דאתפשטותיה בכל דרא ודרא לאנהרא לון וכו' רק שהארה זו היא בבחינת הסתר והעלם גדול בנפשות כל בית ישראל ולהוציא אהבה זו המסותרת מההעלם וההסתר אל הגילוי להיות בהתגלות ליבו ומוחו לא נפלאות ולא רחוקה היא אלא קרוב הדבר מאד בפין ובלבבך דהיינו להיות רגיל על לשונו וקולו לעורר כוונת ליבו ומוחו להעמיק מחשבתו בחיי החיים א"ס ב"ה כי הוא אבינו ממש האמיתי ומקור חיינו ולעורר אליו האהבה כאהבת הבן אל האב. וכשירגיל עצמו כן תמיד הרי ההרגל נעשה טבע... מפני שיציאתן מההעלם והסתר הלב אל בחי' גילוי היא על ידי הדעת ותקיעת המחשבה בחוץ והתבוננות עצומה מעומקא דליבא יתיר ותדיר בא"ס ב"ה היא חיינו ממש ואבינו האמיתי ב"ה.⁶³

ד. המפתח להשגת התכלית – עבודת הלב

בסעיף זה נעמוד על כך כי בתוך המערך המורכב של פנימיות האדם בחלוקה לרבדים ולנפשות שונות, ועל אף שהשליטה אמורה להינתן לנשמה האלוהית, שמשכנה במוח, למעשה הלב הוא הנדבך המרכזי והעיקר בעבודת האדם את ה' ובו המפתח להשגת הדבקות בשלמותה.⁶⁴

בספר 'חכמת הנפש' מיוחסת ללב חשיבות עליונה בחייו של האדם, בהגשמת שליחותו בעולם הזה. הלב הוא מרכז זירת המאבק בין הכוחות השונים של הנפש,

63 ס"ב פמ"ג, סב ע"ב-סד ע"א. ראו גם פל"ח, נא ע"א-ע"ב.

64 יונתן גרב מעיר על מרכזיותו של הלב בתורת הנפש של רש"י בספר התניא בספרו העוסק בדבקות הנשמה – ראו J. Garb, *Yearnings of the Soul* (לעיל הערה 8).

הוא לב זירת ההתרחשות – ההתפצלות והחיבור – והוא המפתח להשגת הדבקות השלמה בבורא. הנשמה והנפש הינם רבדים סטטיים, בדרישתם אין בחירה וחופש פעולה, ואילו הרוח, שמשכנה בלב, היא בעלת הבחירה והתנועה. הרוח היא בעלת החיות באדם. היא המזרימה את הדם ומביאה את כוחות הנפש אל האיברים,⁶⁵ והיא גם זו המניעה את האדם לפעולה. בה יש את כוח הבחירה אם ללכת בדרך הטובה או חלילה ברעה. אמנם, על האדם לעבוד ולחזק את כוח הנשמה כך שהיא תהיה השליטה הבלעדית, אך זה נעשה בזכות כוח הבחירה שבלב, שלבסוף צריך להתמסר ולהיכנע בפני הנשמה. הרוח שבלב היא המקשרת ומחברת בין צרכי הגוף ההכרחיים, שכן ללא הגוף אין משכן לנשמה לקיים את ייעודה, ובין צרכי הנשמה, שמימוש רצונה היא התכלית לבריאת האדם.

כמו כן, יצר הרע אף הוא יושב בפתח הלב. זהו יצר לפתח רובץ, המחכה להזדמנות כדי להתפרץ ולנסות את האדם כדי שאם יתגבר עליו יזכה ויתקרב לאלוהיו. כלומר, הלב מכיל את שני הכוחות, את יצר הרע הבלב והלבשיל את האדם מלממש את ייעודו, וכן את היצר הטוב, שהוא הנשמה, היושבת במוח וגם בלב. במאבק הזה כנגד היצר הרע חוברת הרוח שבלב, שהיא בעלת הבחירה, לנשמה ויחד הן מנצחות את היצר הרע. מכאן שעיקר העבודה של האדם בדרכו הדתית-רוחנית תלויה בלב: 'נפש בא"ט ב"ח הכן כלומר הכן לבך ונפשך לאהבת הקב"ה ועבודתו':⁶⁶

הנפש חייבת להודות ולהלל למי שבראה. הללי נפשי את ה' (תה' קמו, א), כל הנשמה תהלל יי (שם קנ, ו). ולאהבו ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך (דב' ו, ה). ולא אמר בכל נשמתך. אך לבבך הוא הרוח. נפשך הדם.⁶⁷

כמו כן, על פי זפוט וטוהר לב האדם מגלה לו הקב"ה מסודותיו ומראה לו את כבודו: 'ופסוק אחר (תה' יח כז) עם נבר תתברר. נבר בגימ' לב טהור. לפי ברירות לב האדם הקב"ה יראה לו ברירות הכבוד'.⁶⁸

בתורתו של רש"י בסש"ב ישנן שתי נפשות, אחת אלוהית ואחת חיונית בהמית, שמקום הממשק ביניהן הוא בלב וזה גם המקום עליו הן גם נאבקות זו בזו. הנשמה החיונית הבהמית היא בדם ובחלל השמאלי של הלב, ואילו הנשמה האלוהית היא במוחין ובחלל הימני של הלב. גם כאן, המטרה היא שהשליטה תהיה בידי המוח והדעת, אבל עבודת ה' תלויה בלב וגם השגת היעד המוחלט הוא בהתעוררות האהבה המסותרת שבלב באופן כזה שימלא את הלב כולו, גם את החלל הימני וגם את השמאלי. על כן, כבר בהקדמה לספר התניא מציין רש"י כי עבודת ה' תלויה בלב: 'וגילו לפני כל תעלומות לבם ומוחם בעבודת ה' התלויה בלב'.⁶⁹

65 ראו כ"י אוסטרליה, דף 2א (מהדורת אייזנבך, עמ' י-יא): 'הנפש יש לה ל"ב שלוחים לעשות שליחותה בשתי רגלים' אצבעות ו' אברים נכרים... מאור עיניים ישמ'ח לב, הלב מושל על רמ"ח איברים בס' יצירה'.

66 שם, דף 1ב (מהדורת אייזנבך, עמ' ז).

67 שם, 3ב (מהדורת אייזנבך, עמ' כ).

68 שם, דף 10א (מהדורת אייזנבך, עמ' נ).

69 שש"ב, הקדמת המלקט, ד ע"א.

אליבא דבעל התניא הכוח המניע להשגת הדבקות, שהוא גם בעל השליטה, נמצא במוחין שבראש האדם וממנו הדעת. אולם את הדעת יש לכוון להתעוררות האהבה האמיתית, האהבה המסותרת שבלב, שהיא המפתח להתמסרות מוחלטת לרצון העליון של הקב"ה. כפי שראינו קודם, להתעוררות האהבה שבלב ולהשגת הדבקות בה' ישנם שני שלבים. בשלב הראשון יש לעורר את האהבה הטבעית השוכנת בלב כל ישראל:

ואף שלהיות כוונה זו אמיתית בליבו שיהיה ליבו חפץ באמת יחוד העליון הזה צריך להיות בליבו אהבה רבה לה' לבדו לעשות נחת רוח לפניו לבד ולא לרוות נפשו הצמאה לה'... מכל מקום יש לכל אדם להרגיל עצמו בכוונה זו כי אף שאינה באמת לאמיתו לגמרי בליבו שיחפץ בזה בכל ליבו **מכל מקום מעט מזער חפץ לבו בזה באמת מפני אהבה הטבעית שבלב כל ישראל לעשות כל מה שהוא רצון העליון ב"ה** ויחוד זה הוא רצונו האמיתי והיינו יחוד העליון שבאצילות הנעשה באתערותא דלתתא על ידי יחוד נפש האלהית והתכללותה באור ה' המלוכש בתורה ומצוות שעוסקת בהן והיו לאחדים ממש כמש"ל.⁷⁰

בשלב השני, במאמץ חזק ומתמשך של הדעת מתעוררת האהבה המסותרת שבלב, שהיא אהבה הנמשכת ממדרגתו של משה רבנו וביכולתה להפוך את היצר הרע, שבחלל השמאלי שבלב, לטוב.⁷¹ כך נהיה הלב כולו בידי הנשמה האלוהית וזוהי הדבקות השלמה בבורא, בבחינת ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך, כלומר בשני יצריך:

תלת מוחין שבראש יהיו ממולאים מחב"ד שבנפש האלהית שהיא חכמת ה' ובינתו להתבונן בגדולתו אשר עד אין חקר ואין סוף **ולהוליד מהן ע"י הדעת היראה במוחו ופחד ה' בליבו ואהבת ה' כאש בוערה בליבו כרשפי שלהבת להיות נכספה** וגם כלתה נפשו בחשיקה וחפיצה לדבקה בו בא"ס ב"ה בכל לב ונפש ומאד, מעומקא דליבא שבחלל הימני, שיהיה תוכו רצוף אהבה מלא וגדוש עד שתתפשט גם לחלל השמאלי לאכפיה לסטרא אחרא יסוד המים הרעים שבה שהיא התאוה שמקליפת נוגה לשנותה ולהפכה מתענוגי עולם הזה לאהבת ה' כמ"ש **בכל לבבך בשני יצריך** (משנה, ברכות ט ה) והיינו שיעלה ויכוא ויגיע למדרגת אהבה רבה וחיבה יתרה ממדרגת אהבה עזה כרשפי אש.⁷²

70 שם פמ"א, נו ע"ב-נח ע"א; ראו גם פי"ז, כב ע"ב-כג ע"א.

71 ראו גם אצל יעקבסון, תיקון הלב (לעיל הערה 8), עמ' 387-388, שם הוא כותב: 'אולם רש"ז קובע חזור וקבוע, שההתבוננות לבדה, בחינת פעילות אינטלקטואלית טהורה, אינה מספקת למילוי של הייעוד הדתי... השגת התבוננותו קונה משמעות אמיתית כששוב אינה בגדר ידיעה חיצונית... אלא מתפשטת להיגלות בקרב אדם, 'להאיר אל תוך נקודת לבבו' ולגעת בעצמיות ומהות הנפש ממש'. משם והלאה מרחיב יעקבסון על מרכזיותו של הלב במהלך הגשמת ייעודו של האדם.

72 שם פ"ט, יד ע"א.

מן ההקדמה ולאורך החיבור מציין ומבאר רש"ז את מרכזיותו של הלב בכל עבודת ה'. כך למשל, עבודת הבינונים היא לכבוש את היצר הרע וההרהורים, העולים מהלב למוח, ולדחות אותם בשתי ידיים.⁷³ והרשעים הם אלה שהם ברשות ליבם ולא להפך, כי זה המחזיק בלב מחזיק בעבודה כולה. לכן, לא רק השלמת המשימה היא באחיזה בכללות הלב, אלא גם תחילת העבודה היא בלב והיא בשבירת הקליפות הממסכות ומפרידות בין הרשע לקב"ה:⁷⁴

כי באמת אי אפשר לרשעים להתחיל לעבוד ה' בלי שיעשו תשובה על העבר תחילה לשבר הקליפות שהם מסך מבדיל ומחיצה של ברזל המפסקת בינם לאביהם שבשמים ע"י שבירת ליבו ומרירת נפשו על חטאיו כמ"ש בזוהר על פסוק זבחי אלהים רוח נשברה לב נשבר וגו' (תה' נא, יט) שעל ידי לב נשבר נשברה רוח הטומאה דסטרא אחרא.⁷⁵

כך גם בעבודת הבינוני, שעיקרה הוא להביא את הנפש האלוהית שבמוחו לשלוט על לבו: 'וזה כלל גדול בעבודת ה' לבינונים העיקר הוא למשול ולשלוט על הטבע שבחלל השמאלי ע"י אור ה' המאיר לנפש האלוהית שבמוחו ולשלוט על הלב כשמתבונן במוחו בגדולת אין סוף ב"ה'.⁷⁶

ה. הבינוני

משעמדנו על תכלית בריאת האדם, על מבנה הנפש ועל הדרך להשגת התכלית באמצעותה, נוכל להבין את אחד הרעיונות היסודיים בתורת הנפש של ר' אלעזר מוורמס והוא המשמעות המרכזית שיש לרובד הביניים בחלוקה המשולשת של העולמות השונים בבריאה: העולם העליון, הקוסמוס, האנושות ועולם הנפש.⁷⁷ באשר לעולם הנפש, עמדנו על כך שהנפש מורכבת משלושה רבדים, שני הרבדים הקיצוניים, הנשמה והנפש, הם סטטיים, ואילו הרוח שבלב היא רובד הביניים שבידו נתונה הבחירה אם להניע את האדם אחר הנשמה או אחר הנפש: 'ונפש השנית המתווכת בין שתי הנפשות למלאות כל חפץ כל נפש בעתו להעמיד כל דבר על מתכונתו'.⁷⁸ מכאן שהאחריות להשגת הקרבה לה' היא בידי הרוח והגמול הוא כפי מעשיה: 'ויש לכל צדיק כסא כפי הרוח של הצדיק והרוח כפי המעשים והמעשים לפי העונה וענותך תרבני (ש"ב כב, לו)'.⁷⁹

73 ראו שם פכ"ז, לד ע"א.

74 ראו עוד שם פכ"ה, לא ע"א; פכ"ו, לב ע"ב ו-לג ע"א.

75 ראו סש"ב, פי"ז, כג ע"א.

76 שם פט"ז, כא ע"ב.

77 ראו בהרחבה על תורה זו במאמרי תורת העולמות המקבילים והריבוד המשולש בספר חכמת הנפש (לעיל הערה 54), עמ' 99-155.

78 כ"י אוסטרליה, 33 (מהדורת אייזנבך, עמ' כא); עוד שם, שם: 'הרוח בעלת התנועה ההולכת ממקום למקום'; שם, עמ' לה-לו: 'והרוח שבלב מקבל כל חפץ הנפש, שאם רואה חפץ יפה נאה ותתאוה... היא האהבה והיא השנאה וכל חכמה ודעת ומזימה ומחשבה והרהור ממנה. ובוה הדבר תבין כי היא יושבת בתוך המוח במלונה, אך הלב שוקט ושואל ממנה'.

79 שם, דף 4ב (מהדורת אייזנבך, עמ' כו).

ריבוד משולש זה, שבו ישנם שני קטבים קיצוניים קבועים ורובד ביניים דינמי, נמצא גם בעולמות נוספים. כך למשל, ניתן לתאר את הקוסמוס בכללותו, שהרובדים בו הם: קצה עליון – עולם השמיים; רובד ביניים – בני האדם; קצה תחתון – עולם הארץ. על פי חלוקה זו, העולם השמימי – צבא המרום – נשמע כולו אך ורק לרצון הבורא. למלאכים אין בחירה ולכן הם משרתיו של הבורא. מנגד, העולם הארצי כפוף כולו לחוקי הטבע, ולצרכים הארציים-הגופניים. ובתווך, האדם, שהוא בעל גוף ארצי, אך נשמתו היא אלוהית. לכן רק הוא נקרא עבד ה', שהוא היחיד שעובד את הקב"ה בכך שעליו לעמול ולהתגבר מתוך בחירה על יצוריו הארציים כדי להתעלות מעלה השמימה ולדבוק בבוראו.

חלוקה נוספת המבטאת את מרכזיותו של רובד הביניים נמצאת בתיאור סוגי האדם. ר' אלעזר מחלק את בני האדם לשלוש קטגוריות: צדיקים, רשעים ואנשי העיר. בבריאת בני האדם ישנם מעטים, יחיד סגולה הנבראים צדיקים, שהם אלו העובדים את הקב"ה בהתמסרות מוחלטת. תכלית בריאתם של הצדיקים היא להורות את דרכי הבורא ולהנהיג את האנשים, אנשי העיר, ללכת בדרכי ה'. מנגד, ישנם בני אדם רשעים, שגם קיומם הוא חלק מתוכנית הבריאה, שהיא על מנת להוות מעין יצר רע לניסיון לקהילה כולה.⁸⁰ בתווך ישנם אנשי העיר, שהם הבינוניים והם אלה שעליהם מונחת המשימה אם לדבוק בצדיקים או חס וחלילה ברשעים. כך שלמעשה העבודה האישית האינדיבידואלית משפיעה לבסוף על הכלל. כאשר אוסף פרטים עצמיים מצליחים להתגבר על יצר הרע בעבודת ה' האישית שלהם, הם מהווים קולקטיב, שיש באמצעותו לזכות את העיר כולה:

אלא כיון שנגזר על האדם וקוץ ודרדר תצמיח לך ואכלת (בר' ג יח), וקוץ ודרדר גזר אז על הרשעים שיהיו דרים עם הצדיקים. אם זכו אנשי העיר נופלין הרשעים ומוסר העיר ביד הצדיקים, והעוולנים ביד הצדיקים, ומזכין הטובים את הרשעים, ויוכלו הצדיקים כל רצון הבורא לעשות ושמחה לפניו. וזהו וקוץ ובלעיל כקוץ (ש"מ"ב כג ו). ואכלת את עשב. בפרוח רשעים כמו עשב ויציצו כל פועלי און להשמדם עדי עד (תה' צב ח). ואם לא זכו בני העיר מוסר העיר ביד גאים ואכזרים ביד עוולנים, ממלוח אדם חנף ממוקשי עם (איו' לד, ל), ביד לא יוכלו קום (איכ' א יד). וגם לצדיקים לא יוכלו רצון בוראם ותקנתם לעשות מפני הרעים. ונפקא מיני' לבקש רחמים שירחיקם מן העיר.⁸¹

וקטע נוסף באותו עניין:

והוצרך בששת ימי בראשית לראות כמה בני אדם באותו מקום וכמה באותו מקום. וכשאמר וקוץ ודרדר תצמיח לך (בר' ג יח), נגזר על כל דור ודור שיהא

80 ר' אלעזר עוסק בכמה מקומות בספר 'חכמת הנפש' בסוגיית קיומם של הרשעים, בבריאתן של נפשות הרשעים ובבחירה החופשית, כאשר העמדות המוצגות הן לעיתים סותרות זו את זו, אם כי נראה שיש מקום ליישב את חלקן. ראו על כך בעבודת התזה שלי – ע' גור (בן יצחק), 'בין שמים לארץ: עיון ביחס הכוחות בין העליונים לתחתונים, מסע הנפש וחירות האדם על פי ספר חכמת הנפש לר' אלעזר מוורמס', עבודת מ.א., אוניברסיטת בר אילן תש"ע, נוסח מתוקן תשע"ה, עמ' 42-45 בעיקר.

81 כ"י אוסטרליה, דף 14א (מהדורת אייזנבך, עמ' עח).

קוץ עמו, ובליעל כקוץ (שמ"ב כג ו). ושתלן בכל דור ודור... וכן לצדיק שבעיר ויהיה מזכה לכל חפצו ולזכות אחרים, ויהיה לו קוץ בעיר שמהפך דבריו ומעציבו לכל מה שיוכל הרע לצער את הטוב. ולא עוד אלא שהרע מצליח, וכשמפייס לרע ואין דברי הטוב נשמעים ואינם נחשבים לכלום כנגד הרע, ולא עוד אלא שהטוב מדבר דברי יושר ודן באמת ויושר, והרע מטה הדין ואין דבריו נכונים, אעפ"כ אין דברי הטוב נשמעים אלא דברי הרע המחטיא הרבים, ונשמעים לו ונכשל הטוב בפני הרע. כל זה נגזר אז קוץ ודרדר תצמיח לך. וכל שאין בני העיר ראויים לכך שיהיו נשמעים לטוב, ומטה את לבם אחר הרע כדי שיכשלו, ומצליח את דברי הרע כדי שיהיו נמשכים אחריו ויכשלו.⁸²

רעיון הבינוני הוא לב ליבה של תורתו של בעל התניא, שהכתיר בו את שמו של החיבור היסודי והמרכזי של חסידות חב"ד – ספר של בינונים. בהגדרה הבסיסית הראשונה של רש"ז בחיבורו הוא כותב כי 'הבינוני הוא שלעולם אין הרע גובר כל כך לכבוש את העיר קטנה להתלבש בגוף להחטיאו'.⁸³ לאורך החיבור מפרט ומבאר המחבר כי הבינוני הוא מי שעובד תמיד כדי להתגבר על היצר הרע. גם אם הוא תמיד מנצח את היצר הרע, עצם המלחמה בו מלמדת כי הוא בינוני. להבדיל מהצדיק, שהוא כאמור מי שהפך (אתהפכא) את הרע שבו לטוב ולכן אינו צריך עוד להילחם ברע, הבינוני הוא מי שכופה (אתכפיא) את הטוב על הרע ומכניע אותו, אך לא ממגר אותו כליל. לפיכך, הבינוני נמצא תמיד בעבודה והוא נקרא עובד ה'.

מהגדרה זו של הבינוני מובן כי גם שמדרגה זו אינה מדרגת שלמות ההשגה הדתית-רוחנית של האדם יש לעמול ולהשקיע מאמץ רב כדי להשיגה. יחד עם זאת מבהיר רש"ז, כי בעוד שהצדיקים הם יחיד סגולה ובודדים בכל דור, הבינוני הוא מידת כל אדם מבחינה זו שיש באפשרותו להשיגה אם רק ילמד היטב את הדרך הנכונה ויתאמץ ויתמיד בה. אז יבין, כי גם כשעולים ומתעוררים בליבו של אדם התאוות ויצר הרע יש ביכולתו להתגבר עליהם ולהסיח דעתו מהם בזכות האהבה המסותרת הנמצאת בליבו:

מדת הבינוני היא מדת כל אדם... כי גם בשעה שהלב חומד ומתאוה איזו תאוה גשמית... יכול להסיח דעתו ממנה לגמרי באמרו ללבו אינני רוצה להיות רשע... רק אני רוצה לדברה בו נפשי ורוחי ונשמתי... מאהבה מסותרת שבלבי.⁸⁴

מדרגתם של הבינוניים, גם שאינה ההשגה השלמה של הדבקות בבורא, היא מדרגתם של מי שנלחמים ביצר הרע על מנת לעבוד את הקב"ה 'שהוא באמת עבודה ועמל גדול להלחם בו תמיד'.⁸⁵ מדרגתו של הבינוני אינה סטטית. כדי להשיג אותה ולהחזיק בה על האדם לעמול תדיר על מנת לשבור את טבעו ורגילותו ולהתעלות מעליהם, שכן גם מי שאינו חוטא אך עושה את המצוות מתוך טבעו והרגלו אינו נחשב עובד ה'. מכיוון שאם עושה אדם את מעשיו הטובים ללא צורך בהתעלות על טבעו וללא

82 שם, דף 17א-17ב (מהדורת אייזנבך, עמ' צד).

83 שם"ב פי"ב, טז ע"ב.

84 שם פי"ד, יט ע"ב.

85 שם פט"ו, כ ע"ב.

מלחמה ביצר הרע, מעשיו נעשים מתוך אהבה מסותרת שבאה לו בירושה מאבותיו מבלי שעמל עליה, כך שאינו זוכה להיות עובד ה'. אך כאשר אדם מצליח להתעלות מעל טבעו והרגליו, וכמאמר חז"ל שונה פרקו בפעם המאה ואחת, אז נקרא הוא עובד ה'. כדי לעשות זאת על האדם לעורר את האהבה על ידי התבוננות במוחו בגדולתו של הקב"ה ועל ידי כך להתגבר על היצר הרע, שבחלל השמאלי של הלב, מקום משכנה של הנפש הבהמית, ולשלוט בו, וזו העבודה התמה של הבינוני. ישנה גם דרך נוספת, שלפיה על האדם לעורר את האהבה המסותרת שבחלל הימני שבליבו, ובאמצעותה לשלוט על טבע ההרגלים, שבחלל השמאלי. בכל אופן, בעוד הרשע הוא מי שאינו מתחרט על מעשיו הרעים ואין בו הרהורי תשובה כלל,⁸⁶ ומצד שני, הצדיק הוא מי שכבר הכחיד את היצר הרע וכבר אינו מתאמץ ועמל על מעשיו הטובים, הבינוני הוא זה שעובד ונלחם ביצר הרע כדי להשיג בכל פעם מחדש את קרבתו של הקב"ה:

ובזה יובן מ"ש ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע בין עובד אלהים לאשר לא עבדו (מל' ג, יח) שהפרש בין עובד אלהים לצדיק הוא שעובד הוא לשון הוה שהוא באמצע העבודה שהיא המלחמה עם היצר הרע להתגבר עליו ולגרשו מהעיר קטנה שלא יתלבש באיברי הגוף שהוא באמת עבודה ועמל גדול להלחם בו תמיד והיינו הבינוני. אבל הצדיק נקרא עבד ה' בשם התואר כמו שם חכם או מלך שכבר נעשה חכם או מלך כך זה כבר עבד וגמר לגמרי עבודת המלחמה עם הרע עד כי יגרשהו וילך לו... ובזה יובן מ"ש בגמרא דעובד אלהים היינו מי ששונה פרקו מאה פעמים ואחד ולא עבדו היינו מי ששונה פרקו מאה פעמים לבד והיינו משום שבימיהם היה הרגילות לשנות כל פרק מאה פעמים⁸⁷... ולכן זאת הפעם המאה ואחת היתה על הרגילות שהורגל מנעוריו שקולה כנגד כולן ועולה על גביהן ביתר שאת ויתר עז להיות נקרא עובד אלהים מפני שכדי לשנות טבע הרגילות צריך לעורר את האהבה לה' על ידי שמתבונן בגדולת ה' במוחו לשלוט על הטבע שבחלל השמאלי המלא דם הנפש הבהמית שמהקליפה שממנה הוא הטבע וזו היא עבודה תמה לבינוני. או לעורר את האהבה המסותרת שבליבו למשוך על ידה על הטבע שבחלל השמאלי שזו נקרא גם כן עבודה להלחם עם הטבע והיצר על ידי שמעורר האהבה המסותרת בליבו משה"כ כשאין לו מלחמה כלל אין אהבה זו מצד עצמה נקראת עבודתו כלל.⁸⁸

על אף שבמדרגתו הבינוני טרם השיג את הדבקות בה' בשלמותה, עבודתו נקראת עבודה תמה משום שבאופן תמידי עליו לעורר את אהבת ה' שבחלל הימני בליבו על מנת להתגבר על היצר, שבחלל לבו השמאלי, ולהמשיך את אור אין סוף בתוכו על מנת לקיים את רצון הבורא. כך שעבודת הבינוני היא עבודה תמה מבחינה זו שהיא עבודה שלמה. כמו כן, מדרגת הבינוני נקראת עבודה תמה באמת לאמיתה והיא מדת אמת, שהיא מדתו של יעקב. בנקודה זו קושר רש"י את מידת הבינוני למידת אמת, שהיא ממצעת בין מידת חסד, שהיא מידתו של אברהם, למידת גבורה, שהיא מידתו

86 ראו פ"א, טז ע"א.

87 ע"פ בבלי, חגיגה ט ע"ב.

88 סש"ב פט"ו, כ ע"ב-כא ע"ב.

של יצחק. כאשר גם הברית התיכון של המשכן, שהיה מחבר את המשכן מהקצה אל הקצה, מכונה יעקב. מידת אמת, שהיא המידה התיכונה, המחברת והמקשרת, היא נחלה ללא מצרים – ללא גבול. הדברים הללו מחזקים ומכוננים את המשמעות המרכזית שיש למידת הבינוני:

והנה מדת אהבה זו האמורה בבינונים בשעת התפלה ע"י התגברות הנפש האלהית כו' הנה לגבי מדרגת הצדיקים עובדי ה' באמת לאמיתו אין בחינת אהבה זו נקראת בשם עבודת אמת כלל מאחר שחולפת ועוברת אחר התפלה וכתוב שפת אמת תכון לעד ועד ארגיעה לשון שקר (מש יב, יט) ואעפ"כ לגבי מדרגת הבינונים נקראת עבודה תמה באמת לאמיתו שלהם איש איש כפי מדרגתו מדרגת הבינונים והריני קורא באהבתם ובתפלתם שבתפלתם ג"כ שפת אמת תכון לעד הואיל ובכוח נפשם האלוהית לחזור ולעורר בחינת אהבה זו לעולם בהתגברותה בשעת התפלה מדי יום ביום ע"י הכנה הראויה לכל נפש כפי ערכה ומדרגתה כי הנה מדת אמת היא מדתו של יעקב הנקרא בריח התיכון המברית מן הקצה אל הקצה⁸⁹ מרום המעלות ומדרגות עד סוף כל דרגין ובכל מעלה ומדרגה מברית תוך נקודה האמצעית שהיא נקודת ובחינת מידת אמת שלה ומידת אמת היא נחלה בלי מצרים.⁹⁰

ו. דימוי הנפש – העולם והאלוהים

את התורה המוצגת ב'חכמת הנפש' לר' אלעזר מוורמס כינתי בשם 'תורת העולמות המקבילים והריבוד המשולש'. כינוי זה מבטא את הנושא האחרון שעליו אני מבקשת להצביע, שהוא מונח כבר בפסקה הראשונה של ספר 'חכמת הנפש' והוא דמיון הנפש לבוראה כאשר המשמעות העמוקה של העניין זה היא כי 'כל היודע סוד חכמת הנפש ידע סוד הייחוד'.⁹¹

יחד עם התפיסה של דמיון הנשמה לבוראה ר' אלעזר שוזר לאורך כל החיבור, בין תיאורי מבנה הנפש ואופן תפקודה, גם דימויים המקבילים אותה לתורה, לעולמות העליונים, לעולם הארצי ולקב"ה. בפרק שלפני האחרון מצטט ר' אלעזר קטע ארוך מתוך החיבור 'יסוד מורא' לראב"ע, בו כתוב:⁹² 'ע"כ יש לו לבקש כל דבר שיביאנו לאהוב אותו, ללמוד חכמות ולחפש האמונות עד שיכיר ויתבונן מעשה השם'.⁹³ הוראה זו, יחד עם התפיסה של אדם כעולם קטן, שאומצה על ידי חסידי אשכנז מר' שבתי דונולו,⁹⁴ באה לידי ביטוי בתפיסת הטבע המכונה 'זכר עשה לנפלאותיו', באופן

89 על פי שמות כו, כח.

90 סש"ב פי"ג, יט ע"א.

91 כ"י אוסטרליה, דף 1א (מהדורת אייזנבך, עמ' ד).

92 שם הפרק הוא: 'מצאתי בשערי המצות שתיקן ר' אברהם החוזה' והוא לקוח מתוך 'יסוד מורא', הפרק העוסק בתיקון הלב.

93 כ"י אוסטרליה, 223 (מהדורת אייזנבך, עמ' קכד).

94 ר' שבתי דונולו ראה במבנה הגוף דוגמה לחכלית האלוהית. שיטתו של דונולו, המציגה את הגוף כמיקרוקוסמוס, אומצה באופן בולט על ידי חסידי אשכנז – ראו H. Soloveitchik, 'Topics in Hokhmat Ha-Nefesh', *Journal of Jewish Studies* 18 (1967), p. 68.

שבו מתוארת בספר 'חכמת הנפש' על ידי ר' אלעזר. על פי תפיסה זו, הקב"ה שתל במציאות הארצית רמזים, שהם בבחינת 'זכר עשה לנפלאותיו' (תהלים קיא, ד) של הקב"ה, שהחכם מסוגל להתבונן על המציאות הטבעית לראות בה את קיומו, ייחודו וגדולתו של הבורא.⁹⁵

בהתאם לכך, מקדיש ר' אלעזר את הפרק האחרון בספר 'חכמת הנפש', הנקרא 'עומק מעשה הנשמה ודימוי מעלה והעולם', להקבלה שבין העולמות השונים: דימוי עולם האדם – הגוף והנפש – לעולם השמימי; דימוי האדם לעולם הארצי; ודימוי הנשמה לבורא. באופן זה מדגיש ר' אלעזר את החשיבות הקריטית שיש בהתבוננות פנימה וממנה נלמד גם כיצד יש להתבונן החוצה, אל העולם מסביב. מתוך ידיעת האדם את עצמו, את חכמת הנפש שלו ובכלל זה גם את משמעות גופו, לומד הוא על כוונת הבריאה בכללה ובהמשך לכך על חכמת הבורא. הוא מבין כי כל דבר בבריאה מלמד על קיומו של האל ועל כוונתו, וכך כל ניסיון וכל חשק מבטא דבר מרצון ה' ומלמד על קיומו ועל תפארתו:

הנשמה על המוח מדורה ושם יושבת כמלך על כסאו. והגולגולת עשוי כרקיע. וסימניך והיו שמך אשר על ראשך (דב' כח, כג). וכשם שקירה הבורא שמים על המים, המקרה במים עליותיו (תה' קד, ג) והשרה שכנית כבודו בשמים העליונים למעלה מרקיע שעל ראשי החיה... כן שיכן את רוח נשמת חיים בקרום המוח על ראש הנקרה על המוח על הליחה... בעולם ורחות קרים וחמים. באדם כשסותם פיו קרים. כשנפוח יוצאין ממנו חמים... הנשמה יחידה בגוף, ע"כ נקראת יחידה. הקב"ה נקרא ה' אלהינו ה' אחד (דב' ו, ד). הנשמה כבודה במקום הנחתה, ואין טינפת וגיעול מזיק לה. כן כבוד השכינה. הנשמה רואה ואינה נראית. הכבוד רואה ואין נראה לעין כל... הנשמה אינה עושה כל כי אם בציוויה הכל. הכבוד בדבר ה' שמים נעשו (תה' לג, ו).⁹⁶

מתוך הבנה זו לומד החכם כיצד להתבונן על העולם הארצי סביבו ולראות בו את ייחודו של הקב"ה, להכיר בקיומו וגדולתו ומכך מתעוררות בו היראה והאהבה לה'. ר' אלעזר מסיים את ספר 'חכמת הנפש' בחיבור לדברים, שבהם פתח: 'כאשר ראה המשורר כן אמר כל הנשמה תהלל יה. אמר ברכי נפשי את ה' וכל קרבי את שם קדשו'.⁹⁷ בסס"ב, בפרק מב, דן רש"ז באופן שבו יש לאדם מישראל להתבונן בעולם שסביבו, שכאשר יעמיק דעתו ויתבונן שעה גדולה בכל יום יראה כיצד הקב"ה מלא ממש את העולם כולו – העליונים והתחתונים, השמיים והארץ.⁹⁸ אז, כשתתחדד

95 ראו על כך: ענבל גור בן יצחק, תורת העולמות המקבילים והריבוד המשולש (לעיל הערה 54), עמ' 152-154 בעיקר.

96 כ"י אוסטרליה, דף 24א-25א (מהדורת אייזנבך, עמ' קכו-קלא).

97 שם, דף 25א (מהדורת אייזנבך, עמ' קלא).

98 ראו במאמרו של יעקבסון, תיקון הלב (לעיל הערה 8), עמ' 359-364 בעיקר – שם הוא כותב על ייעודו של האדם המגולם ברעיון של דירה בתחתונים: 'על האדם לגלות את ייחודה של ההווה האלוהית ואת אחדותה המוחלטת גם 'למטה', בקרב דרי-מטה' (שם, עמ' 359). בעמ' 362 הוא מציין כי גילוי זה מתרחש, על פי תפיסתה החדשנית של החסידות, בנפש האדם. אך

דעתו של האדם בכך, תיקבע בלבו היראה לכל היום וכל מעשיו יהיו על פי רצונו של הקב"ה – סור מרע ועשה טוב במחשבה, בדיבור ובמעשה. כדי לבאר את דבריו, ממשיך בעל התניא משל ולפיו על האדם לזכור כי כפי שהיראה ממלך בשר ודם טמונה בעצמותו הפנימית של המלך, שאינה נראית לעין החיצונית אלא נתפסת על ידי השכל, וכשמסתכל האדם באמצעות עיניו בגופו ובלבושו של המלך יודע הוא שחיותו של המלך נמצאת בתוכם. ככה ממש יש להבין גם באשר ליראה ממלך מלכי המלכים הקב"ה, שעל ידי ראיית עיני הבשר את השמיים והארץ יש להבין מהם בשכל את קיומו וגדולתו של ה', שאור אין סוף ב"ה מלוכש בהם. לכן על האדם להרגיל עצמו להתבונן בדעתו בעולם סביבו ולקבוע במוחו ובלבו כי כל מה שענינו רואות הוא למעשה התגלות אלוהית הלוכש במלבושים. הרגל זה בהתבוננות הדעת הינו אימון והוא מלשון אמונה:

והנה כל אדם מישראל יהיה מי שיהיה כשיתבונן בזה שעה גדולה בכל יום איך שהקב"ה מלא ממש את העליונים ואת התחתונים ואת השמים ואת הארץ ממש מלא כל הארץ כבודו ממש וצופה ומביט ובוהן כליותיו וליבו וכל מעשיו ודבוריו וכל צעדיו יספור אזי תקבע בלבו היראה לכל היום כולו כשיחזור ויתבונן בזה אפילו בהתבוננות קלה בכל עת ובכל שעה יהיה סור מרע ועשה טוב במחשבה דבור ומעשה שלא למרות ח"ו עיני כבודו אשר מלא כל הארץ... וז"ש הכתוב כי אם ליראה את ה' אלהיך ללכת בכל דרכיו (דב' י, יב) שהיא יראה המביאה לקיום מצוותיו יתברך בסור מרע ועשה טוב... ועוד זאת יזכור כי כמו שבמלך בשר ודם עיקר היראה היא מפנימיותו וחיותו ולא מגופו שהרי כשישן אין שום יראה ממנו. והנה פנימיותו וחיותו אין נראה לעיני בשר רק בעיני השכל על ידי ראיית עיני בשר בגופו ולבושיו שיוודע שחיותו מלוכש בתוכם ואם כן ככה ממש יש לו לירא את ה' ע"י ראיית עיני בשר בשמים וארץ וכל צבאם אשר אור אין סוף ב"ה מלוכש בהם להחיותם ואף שהוא ע"י התלבשות בלבושים רבים הרי אין הבדל והפרש כלל ביראת מלך בשר ודם בין שהוא ערום ובין שהוא לבוש לבוש אחד ובין שהוא לבוש בלבושים רבים אלא העיקר הוא ההרגל להרגיל דעתו ומחשבתו תמיד להיות קבוע בליבו ומוחו תמיד אשר כל מה שרואה בעיניו השמים והארץ ומלואה הכל הם לבושים החיצונים של המלך הקב"ה וע"י זה יזכור תמיד על פנימיותם וחיותם וזה נכלל ג"כ בלשון אמונה שהוא לשון רגילות שמרגיל האדם את עצמו כמו אומן המאמן ידיו וכו'.⁹⁹

כמו כן, גם רש"ז מקדיש את הפרקים האחרונים של סש"ב לדמיון הנפש, מרכיביה והווייתתה, להווייתו וייחודו של הבורא. בשלושת הפרקים האחרונים – נא, נב ו-נג – מלמד ומבאר בעל התניא כיצד ניתן ללמוד על ייחודו של הבורא מתוך התבוננות

במחקר זה אנו עדים לכך כי ר' אלעזר מוורמס הוא שחידש תפיסה זאת בספר 'חכמת הנפש'. בעמ' 363-364 כותב יעקבסון על כך שגילוי האלוהי בעולם, על פי ההגות החב"דית, הוא על ידי הפניית המבט פנימה, אל עומק פנימיותו של האדם. דברים אלה תואמים בדיוק לאופן שבו הציג ר' אלעזר את סיכום המהלך המתואר בספר 'חכמת הנפש', כפי שראינו לעיל. סש"ב פמ"ב, ס ע"ב-סא ע"ב.

בפנימיותו של האדם. בפרק נא מבאר רש"ז את עניין השראת השכינה במקום מסוים, כמו קודש הקודשים, ביחס לתפיסה לפיה כל הארץ מלאה כבודו ולית אתר פנוי מיניה. כדי לבאר סוגיה זו פותח רש"ז בפסוק מספר איוב 'מבשרי אחזה אלוה' (איוב יט, כו) ובכך הוא מניח את היסודות לכך כי בדיעת אדם את עצמו, את פנימיותו, ידע להבין את ייחודו של הקב"ה. אז ממשיך רש"ז משל על אופן פעולתה של הנשמה באדם, שעיקר משכנה והשראתה במוח ומשם היא מתפשטת וממשיכה את החיות באיברי הגוף השונים, כאשר לכל אחד ואחד מהאיברים ניתן כוח על פי טבעו ותכונתו וזאת מבלי שהיא, מצד עצמה, נחלקת או משתנה ואי אפשר לומר שהיא נמצאת במקום אחד יותר מבמקום אחר. כך, על דרך משל, ניתן להבין את אופן המשכת האור האלוהי בעולם, שאין סוף ב"ה ממלא את כל העולמות להחיותם, על כל נבראים ומדרגותם. לפיכך, נלמד כי כפי שהמוחין שבראש הוא המקום שבו יוצאת הנשמה מההעלם אל הגילוי וממשיכה ממנו את האור האלוהי להחיות בו את הגוף, כך המשכן הוא המקום שבו יוצא אור אין סוף ב"ה אל הפועל והגילוי להמשכת החיות בעולם:

אך הענין כדכתיב ומבשרי אחזה אלוה (איוב יט, כו) שכמו שנשמת האדם היא ממלאה כל רמ"ח אברי הגוף מראשו ועד רגלו ואעפ"כ עיקר משכנה והשראתה היא במוחו ומהמוח מתפשטת לכל האברים וכל אבר מקבל ממנה חיות וכח הראוי לו לפי מזגו ותכונתו העין לראות והאזן לשמוע והפה לדבר והרגלים להלך כנראה בחוש שבמוח מרגיש כל הנפעל ברמ"ח אברים וכל הקורות אותם. והנה אין שינוי קבלת הכחות והחיות שבאברי הגוף מן הנשמה מצד עצמה ומהותה שיהיה מהותה ועצמותה מתחלק לרמ"ח חלקים שונים מתלבשים ברמ"ח מקומות כפי ציור חלקי מקומות אברי הגוף שלפי זה נמצא עצמותה ומהותה מצוייר בציור גשמי ודמות ותבנית כתבנית הגוף ח"ו אלא כולה עצם אחד רוחני פשוט ומופשט מכל ציור גשמי ומבחינת וגדר מקום ומידה וגבול גשמי מצד מהותה ועצמותה ולא שייך במהותה ועצמותה לומר שהיא במוחין שבראש יותר מברגלים מאחר שמהותה ועצמותה אינו בגדר ובחינת מקום וגבול גשמי רק שתרי"ג מיני כחות וחיות כלולים בה במהותה ועצמותה לצאת את הפעל והגילוי מההעלם להחיות רמ"ח אברים וש"ה גידין שבגוף... והנה על המשכת כל התרי"ג מיני כחות וחיות מהעלם הנשמה אל הגוף להחיות עליה אמרו שעיקר משכנה והשראתה של המשכה זו וגילוי זה הוא כולו במוחין שבראש... ושם הוא עיקרה ושרשה של המשכה זו בבחינת גילוי האור והחיות של כל הנשמה כולה ומשם מתפשטת הארה לשאר כל האברים ומקבל כל אחד כוח וחיות הראוי לו כפי מזגו ותכונתו כוח הראיה מתגלה בעין וכוח השמיעה באוזן וכו'. וכל הכחות מתפשטים מהמוח כנודע כי שם הוא עיקר משכן הנשמה כולה בבחינת גילוי שנגלית שם כללות החיות המתפשט ממנה...

ככה ממש על דרך משל אין סוף ב"ה ממלא כל עלמין להחיותם ובכל עולם יש ברואים לאין קץ ותכלית ריבוא רבבות מיני מדרגות מלאכים ונשמות כו' וכן ריבוי העולמות אין לו קץ גבול גבוה על גבוה כו'. והנה מהותו ועצמותו של אין סוף ב"ה שווה בעליונים ותחתונים כמשל הנשמה הנ"ל... ונמצא כמו שמצוי שם, כך נמצא בתחתונים ממש. וההבדל שבין עולמות עליונים ותחתונים הוא

מצד המשכת החיות אשר אין סוף ב"ה ממשיך ומאיר בבחינת גילוי מההעלם [שזה אחד מהטעמים שההשפעה והמשכת החיות מכונה בשם אור עד"מ] להחיות העולמות והברואים שבהם שהעולמות העליונים מקבלים בבחינת גילוי קצת יותר מהתחתונים וכל הברואים שבהם מקבלים כל אחד כפי כחו ותכונתו שהיא תכונת ובחינת המשכה הפרטית אשר אין סוף ב"ה ממשיך ומאיר לך.¹⁰⁰

בפרק נב ממשיך רש"ז את אופן המשכת החיות באדם, שעיקר גילוי נשמתו היא במוחין ומשם מקבלים כל האיברים את חיותם, לגילוי אור אין סוף ב"ה היוצא מחב"ד (חכמה, בינה ודעת) הנקראים מוחין ומשם נמשכת החיות להחיות את כל העולמות והברואים. בעניין זה מדמה רש"ז את התפשטות אור השמש המאיר על העולם לפעולת המשכת החיות מהמוח בגוף והארת אור אין סוף ממקור ראשית ההתגלות, שממנו נמשכים לכל אחד האור והחיות הפרטית כפי תכונתו ומזגו:

וכמו שבנשמת האדם עיקר גילוי כללות החיות הוא במוחין וכל האברים מקבלים אור וכח לבד המאיר להם ממקור גילוי החיות שבמוחין ככה ממש עד"מ עיקר גילוי כללות המשכת החיות להחיות העולמות והברואים שבהם הוא מלובש ונכלל ברצונו וחכמתו ובינתו ודעתו ית' הנק' בשם מוחין והן הן המלובשים בתורה ומצוותיה וגילוי כללות המשכה זו הוא מקור החיות אשר העולמות מקבלים כל אחד בפרטות רק הארה מתפשטת ומאירה ממקור זה כדמיון אור המתפשט מהשמש עד"מ וכחות איברי הגוף מהמוח הנ"ל ומקור זה הוא הנקרא עלמא דאתגליא ומטרוניתא ואימא תתאה ושכינה מלשון ושכנתי בתוכם (שם' כה, ח) על שם שמקור זה הוא ראשית התגלות אור אין סוף אשר ממשיך ומאיר לעולמות בבחינת גילוי וממקור זה נמשך לכל אחד האור וחיות פרטי הראוי לו ושוכן ומתלבש בתוכם להחיותם.¹⁰¹

בפרק האחרון מסכם האדמו"ר הזקן את המהלך של חיבורו, ובפרט של הפרקים האחרונים, בדיון בדבר מקום גילוי שכינתו של האור האלוהי, היכן היה בזמן בית מקדש הראשון והשני והיכן הוא מתגלה היום, כאשר בית המקדש איננו. רש"ז פותח בהשתלשלות האור האלוהי בזמן בית המקדש הראשון, שאז ירד מעולם האצילות ממדרגה למדרגה דרך השתלשלות העולמות. בירידה זו היה גם ממד נסי והאור היה רב מפני שהאור האלוהי שכן בלוחות, שהיו מעשה אלוהים ומכתב אלוהים, שהוא למעלה מהטבע של העולם הזה. בבית שני, שלא היו בו לוחות, ירד הגילוי האלוהי בהשתלשלות מדויקת דרך העולמות, בשונה מבית ראשון, ושכינתו הייתה בקודש הקודשים.

והיום, כאשר אין לנו בית מקדש, משכנו של גילוי אור אין סוף ב"ה הוא בארבע אמות של הלכה. כך, כפי מאמר חז"ל, שאפילו אחד שיושב ועוסק בתורה שכינה

100 סש"ב פנ"א, עא ע"א-עב ע"א.

101 סש"ב פנ"ב, עב ע"ב.

עמו.¹⁰² כלומר, שהשכינה יורדת ומשתלשלת דרך העולמות ומאירה במי שעוסק בתורה.

רש"ז מבאר ומנכיח תפיסה זו בסוף דבריו, כשהוא חוזר לדברי הינוקא מספר הזוהר על המשל כי אין הנר דולק בלא שמן.¹⁰³ בעל התניא קושר בין הדברים ומבאר כאן כי האור העליון הוא השכינה אשר גילוייה נעשה על ידי לימוד התורה, שהיא החכמה והיא נקראת שמן. המעשים הטובים הם תרי"ג מצוות, הנמשכות מאותה החכמה של הקב"ה כדי לאחוז את אור השכינה בפתילה, שעל דרך משל היא הנפש החיונית שבגוף. בהתאם לדברים הללו, רש"ז ממשיך ומדמה את תפיסת תורת הנפש באדם והמפתח שיש בהבנתה לקשר העמוק שבין האדם לאלוהיו לנר הבוער ולאור האש המאיר ממנו. כפי שבנר הגשמי האור מאיר על ידי כיליון ושריפת הפתילה הנהפכת לאש, באמצעות השמן המזין אותה, כך גם אור השכינה שורה על הנפש האלוהית (האש) על ידי כיליון נפש הבהמית (הפתילה) והפיתחה מחושך לאור בצדיקים, כשכל זה נעשה על ידי הזנתה של החכמה (השמן). אצל הבינוניים נעשה הדבר על ידי כיליון הלבושים של הנפש החיונית במחשבה, כדיבור ובמעשה של תרי"ג מצוות התורה, שהם השמן המבעיר את הפתילה (הנפש הבהמית) והופך אותה מחושך לאור. בכך ממשיך האדם את אור השכינה והיא בבחינת גילוי אור אין סוף ב"ה על נפשו האלוהית:

וז"ש הינוקא דנהורא עילאה דאדליק על רישיה היא שכינתא אצטריך למשחא פי' להתלבש בחכמה הנקראת שמן משחת קדש כמ"ש בזהר ואינון עובדין טבין הן תרי"ג מצוות הנמשכות מחכמתו ית' כדי לאחוז אור השכינה בפתילה היא נפש החיונית שבגוף הנקראת פתילה עד"מ כי כמו שבנר הגשמי האור מאיר על ידי כיליון ושריפת הפתילה הנהפכת לאש כך אור השכינה שורה על נפש האלהית ע"י כיליון נפש הבהמית והתהפכותה מחשוכא לנהורא וממיריו למתקא בצדיקים או לפחות על ידי כיליון לבושיה שהן מחשבה דיבור ומעשה והתהפכותן מחושך הקליפות לאור ה' אין סוף ב"ה המלוכש ומיוחד במחשבה דיבור ומעשה דתרי"ג מצוות התורה בבינונים כי על ידי התהפכות נפש הבהמית הבאה מקליפת נוגה מחשוכא לנהורא וכו' נעשה בחינת העלאת מיין נוקבין להמשיך אור השכינה היא בחינת גילוי אור אין סוף ב"ה על נפשו האלהית שבמוחין שבראשו ובזה יובן היטב מ"ש כי ה' אלהיך אש אוכלת הוא וכמו שנתבאר במקום אחר.¹⁰⁴

לסיכום, מחקר זה העמיד בהשוואה את הסוגיות המהותיות של שני חיבורים חלוציים המציגים תורת נפש סדורה המושתתת על יסודותיה של תורת הסוד – 'חכמת הנפש' לר' אלעזר מוורמס נכתב על יסודותיה של תורת הסוד של חסידי אשכנז ולקוטי אמרים, הוא ספר של בינונים, לר' שניאור זלמן מלאדי שנכתב על פי המחשבה

102 בבלי, ברכות ו ע"א.

103 זהר, פרשת בלק, ח"ג קצז ע"א – ראו אצל חלמיש, נתיב לתניא (לעיל הערה 5), עמ' 327, הערה 19 וגם עמ' 207.

104 סש"ב פנ"ג, עד ע"ב-עה ע"א.

התיאוסופית של תורת הקבלה. על אף השיתוף בתמה המרכזית שבשני החיבורים, עד היום לא נכתב ולא צוין דבר במחקר באשר לדמיון ולקשרים האפשריים שביניהם. אולי מפני שהחיבורים הללו נכתבו במקומות שונים, בתקופות שונות, בקהילות שונות וכאמור על יסוד תפיסות שונות נעלמה מעיני החוקרים האפשרות לבחינה זו, וסביר להניח שגם ההיכרות המועטה שיש עם ספר 'חכמת הנפש' ותפוצתו המצומצמת הובילו לכך.

גם המחקר הנוכחי לא היה נעשה אילולא האיר את עיני לעניין זה ילד חב"דניק, מנחם מנדל שמו, שהקשיב להרצאתי על ספר 'חכמת הנפש' לפני כמה שנים. בזכות הארתו של תלמידי מלמדי פניתי ללימוד וחקירה בספר התניא וההעמקה בפרטים אכן גילתה קשרים רבים משמיערתי. אמנם, אין ספק שכל אחד מהחיבורים מתאר באופן מפורט עולם מושגים אחר, עם דקויות והבחנות נבדלות זו מזו, אך יחד עם זאת, בבחינת הסוגיות המרכזיות והמהותיות של כל אחת מהתורות וכן בהכללתן מתגלה תמונה דומה – תכלית בריאת האדם, משמעות היצר הרע, הרבדים בפנימיות האדם, המלחמה בין שני כוחות מנוגדים, המהלכים לניצחון הנשמה האלוהית וחלוקתן לשני שלבים, מרכזיותו של הלב, תפיסת הבינוני, ההערכה שיש לעבודה ולמלחמה ביצר ותפיסת המציאות הטבעית ביחס לגילוי האלוהי. בנוסף, ישנם רעיונות נוספים, שטרם נבחנו לעומקם אך יש בהם בכדי לחזק את הקשרים בין התורות השונות: השתלשלות האור האלוהי, היחס ליראה ולאהבה והמשמעות הניתנת לסוד הייחוד והאמונה, שכל אחד מהיוצרים החסידים הללו כתב חיבור המוקדש לנושא זה.

כפי שהבהרתי בתחילת דבריי, אמנם אין במאמר זה לקבוע כי רש"ז ינק את השראתו בכל אחת מהסוגיות שדנו בהן ישירות מתוך ספר 'חכמת הנפש', אך יש כאן בכדי להאיר ולעורר את תשומת הלב לדמיון הרב שבין החיבורים ולהשפעות האפשריות, שהייתה לתורתם של חסידי אשכנז בכלל ולספר 'חכמת הנפש' בפרט, על דורות מאוחרים יותר ועל תורת הנפש העמוקה של חסידות חב"ד.